

FERGE ZSUZSA

A gazdaság történelmileg változó jellege és helye a társadalmi újratermelésben

A gazdaság társadalmon belüli „elhelyezkedésének” történelmi alakulása sok vonatkozásban feltárt. Ismeretes, hogy a prekapitalista társadalmi formációkban a gazdasági szféra, a gazdasági célok, tevékenységek és viszonyok nem jelentek meg, mint ilyenek, hanem beágyazódtak a teljes társadalmi tevékenység- és viszonyrendszerbe. A tőkés társadalom, többek között, ezt az összefonódottságot és beágyazottságot bontotta meg, a gazdasági szférát önállóvá, sőt dominálóvá tevén. Amiért mégis arra vállalkozom (vagy vetemedem), hogy ezeket az ismert folyamatokat egy meghatározott szempontból újra végigkövessem, annak az az indítéka, hogy ilyen módon szeretnék valamilyen választ találni egy kevésbé feltárt kérdésre. Ez pedig a következő: ha igaz az, hogy a gazdaság jellege és társadalmon belüli helye változó, akkor mi jellemzi itt és most a gazdaságot, hogyan helyezkedik ez el a társadalmi újratermelés teljes rendszerében?

Ez a kérdés a történelmi előzmények nélkül nem válaszolható meg. Ugyanakkor felkészültségem korlátai a teljes történelmi feldolgozást nem tették lehetővé. Ezért csak arra szorítkozhattam, hogy bizonyos főbb történelmi konstellációkat felmutassak, olyan mélységű elemzéssel és annyi bizonyítóanyaggal, ami már megengedi típusok elkülönítését. Teljességre még így sem törekedhettem: az antikvitás és az ázsiai termelési mód szinte teljesen kimaradnak a képből. Az egyes meglevő részek is igen aránytalanok. Legtöbb erőfeszítést a közvetlenül a kapitalizmus megelőző viszonyok elemzésére tettem. Úgy látszott ugyanis, hogy a gazdag szakirodalom épp e formációra nézve még kevésbé dolgozta fel a kérdést, mint akár a törzsi, akár a tőkés társadalom esetében. Szerénytelenebbül úgy is fogalmazhatok, hogy míg a törzsi és tőkés társadalmakra nézve egyszerűen átvettem (itt-ott kiegészítve, vagy a bizonyítóanyagot másként rendezve) az ismert elemzéseket, addig a prekapitalista és a mai társadalom esetében legalább részben új szempontokat és kategóriákat is alkalmaztam.

1. A beágyazott gazdaság

a) Az utóbbi évtizedekben, s kivált Polányi munkássága nyomán, a kutatók növekvő érdeklődéssel, sőt rokonszenvvel fordulnak azon törzsi, vagy általában prefeudális társadalmak felé, amelyekben az emberi gazdaság beágyazódott az ember társadalmi viszonyai-ba. (Polányi több helyen, pl. 1967. 57. o., 1976. 113. o.)

Szinte *több ebből a szempontból rendszerezett* ismeretünk van a „primitív” társadalmakról, és talán az antikvitásról, mint a feudális társadalmakról, amelyek pedig

közvetlenül megelőzték a gazdaság önállósodását. Ez a látszólag paradox tudománytörténeti tény viszonylag könnyen megmagyarázható azzal, hogy az ökonomizmus vagy formális közgazdaságtan ellen fellépő társadalmi-gazdasági szemléletnek mindenekelőtt a „homo oeconomicus” mítoszt kellett lerombolnia, azt, hogy az ember természettől fogva, azaz természetesen és örökkön-örökké gazdaságilag motivált és gazdaságilag számító, pontosabban nyereségre orientált és e tekintetben gazdaságilag racionálisan viselkedő lény. Ezt pedig valóban az archaikus társadalmak példáján lehetett leginkább végbevinni.

E már Marx által sokat gúnyolt nézet szisztematikus és célratoró cáfolatához voltaképpen az etnológusok, kiváltképpen Bronislaw Malinowski kezdtek hozzá. Malinowski kifejezetten ezt írja a „kula-kereskedelem” tényeinek ismertetése előtt: „A (másik) elképzelés, melyet egyszer s mindenkorra szét kell oszlatnunk, némely közgazdaságtani kézikönyv 'primitív gazdasági ember' fogalma. Ez a képzelet teremtette mondvasinált kreatúra – amely oly szilárdan tartja magát a népszerű és félig népszerű közgazdasági szakirodalomban (. . .) – ez a teremtmény tehát egy képzeletbeli primitív ember vagy vadember, akinek minden cselekedetét az önérdék racionalista eszméje serkenti, céljait pedig közvetlenül és minimális erőfeszítéssel éri el.” (Malinowski, 32. o.) Malinowski a tények rendezésénél-leírásánál mindvégig szem előtt tartja ezt a közelítési módot, s valóban meggyőzően bizonyítja – akár a földművelés, akár a kula példáján – hogy *a gazdasági racionalitás eszméje ebben a közegben értelmetlen*, hogy „a bennszülöttek rengeteg időt és energiát fordítanak teljesen fölösleges erőfeszítésekre, legalábbis a hasznonelvűség szemszögéből nézve” (uo. 32. o.). Hasonlóképpen világosan mutatja meg – épp a kula példáján – hogy a tevékenység motívumai között mennyire másodlagos a kifejezetten „gazdasági” indíték. A kula kaland és sport, a törzsek közötti kapcsolatrendszer alapja, presztízsszerzési lehetőség – de közvetlen gazdasági értelme minimális. Ezekből a munkákból tehát az az elsődleges tanulság, hogy *a gazdaság nem öncél*.

b) A néprajztudomány egy másik (korábbi) ága, például Sir James Frazer munkája a problematika egy másik oldalát, a gazdasági tevékenység el nem különültségét villantja fel. Frazer voltaképpen célja a mágiától a valláson keresztül a tudományig ívelő evolúciós folyamat megvilágítása. Az általa összegyűjtött „bizonyítékok”, mítoszok, mondák és a föld szinte minden pontjáról származó szokások azonban más összefüggésekben is értelmezhetőek.

Az Amur völgyében (még törzsi szervezetben élő) giljások például rettegnek az ott élő, hatalmas testű medvétől, s azt hiszik, hogy ha egy gilják „medvével vívott harcban esik el, lelke a vadállat testébe költözik. Húsa mégis ellenállhatatlan erővel vonzza a giljásokat, különösen akkor, ha az állatot bizonyos ideig fogságban tartották, és hallal hizlalták . . . De hogy ezt a csemegét büntetlenül élvezhessék, egész sor szertartást tartanak szükségesnek . . .” Így például, a foglyul ejtett medvét a falu valamennyi lakója felváltva táplálja, „húsa ugyanis közös lakomául szolgál majd, ezért életében valamennyiüknek hozzá kell járulniuk fenntartásához”. Leölés előtt a medvéket többször végigvezetik a falun, és különböző módon fejezik ki tiszteletüket. „A medvehús megfőzését csak a legöregebb emberek végzik, ez az ő *kiváltságuk*.” A hús főzése és elfogyasztása ugyanis pontos előírások szerint, szertartásosan folyik. Ezt az eseményt sajátos tánc követi, s végül a csontokat és a koponyát ünnepélyesen elföldelik. A táplálék megszerzése során tehát távolról sem egyszerű gazdasági aktusról van szó, hanem egy

kisebb istenséghez való jó viszony kialakításáról, aki bajokat hárít el, bátorságot és erőt ad; a közösség erősítéséről a kötelezettségek és az élvezet megosztása révén; az öregek kiemelkedő társadalmi helyének megerősítéséről stb. Röviden: e mítoszok és szokások sajátos szempontból történő elemzése arra világíthat rá, hogy a *gazdasági tevékenység nem önálló* sodott.

c) A prekapitalista gazdaság néhány további fontos jellemzőjét Bourdieu fogalmazza meg az algériai kabilok társadalmi gyakorlatának elemzése kapcsán. A technikai és rituális tevékenységek egyaránt az egyszerű újratermelést szolgálják e nagyrészt önellátó, a cserét csak alkalmasszerűen kihasználó társadalomban. A termelő és fogyasztó ékkor lényegében összefonódik. A termelő egyben fogyasztó is, „aki munkája eredményét nem a megtett erőfeszítés vagy a ráfordított idő terminusaiban becsüli fel. Talán úgy áll a dolog, hogy az időpazarlás (mely persze csak e társadalomtól idegen elvek, például a nagyobb jövedelmezőség elve alapján tűnik pazarlásnak) és az eszközök fecsérzése a fennmaradás feltétele e társadalmakban, amelyek, ha számítani kezdenének, feladnák a küzdelmet”. (Bourdieu, 1978. 321. o.) A számolás persze, mint minden, nem kizárólagosan gazdasági tartalmú aktusnál, jelen van itt is. (A kulánál is ez a helyzet, hiszen nagyjából hasonló minőségű, ritkaságú stb. karperecnek és nyakláncnak kellett gazdát cserélnie, jöllehet a kettőt összemérni képes általános egyenérték teljesen hiányzott.) „A számolás azonban a méltányosságérzés szolgálatában áll, és tökéletesen ellentétes a *számító gondolkodással*, mely a nyereség számszerű értékelésére épít, és eltörli a nagylelkűség és becsület erkölcsének megfelelő kockázatos és (legalábbis látszólag) érdekmentes közelítő becsléseket.” (Uo. 322. o.)

Ebben a társadalomban tehát már van önálló gazdasági tevékenység (hiszen földműves-állattenyésztő paraszti társadalomról van szó). Még ha a munkák kezdetét-befejezését a közösséget erősítő szertartások, lakomák stb. jelzik is, az élet alapvetően a gazdasági jellegű tevékenységek köré szerveződik. Számolás is van, hiszen egészen bonyolult tranzakciókat bonyolítanak le (pl. ha valaki állatállománya gondozását valaki másra bizza). Ám az egyszerű újratermelés feltételei között a közösség saját fenntartása érdekében szembehelyezkedik a meggazdagodási és nyerészkedési törekvésekkel. Ugyanezért az is elfogadhatatlan ebben a társadalomban, hogy a gazdasági viszony „meztelenül”, tisztán gazdasági viszony képében jelenjen meg.

Mindez azt jelenti, hogy nem hiányzik teljesen a gazdasági gondolkodás – ha úgy tetszik, racionalitás –, de célja nem az *egyén* által megszerezhető nyereség, a felhalmozás, hanem a közösség egészének léte. Polányi kifejezésével tehát ez *nem formális, hanem szubsztantív, alapvetően a különféle szükségletek kielégítése köré szerveződő gazdaság. Nem hiányzik az érdek sem, csak épp az egyéni érdek mintegy önként és öntudatlanul alárendelődik a közösség érdekének, azaz a közösség közösségként való fennmaradása érdekének.* Hangsúlyozni kell, hogy a közösség mint közösség léte nem a pusztá biológiai fennmaradást jelenti, hanem az adott feltételek mellett, adott értékek és normák alapján szerveződő közösséget. Természetesen történelmileg roppant változó, hogy melyek a legalapvetőbb közösségi értékek (vallásiak, katonaiak stb.) – de ezekben a társadalmakban mindig képesek maguk alá rendelni a *par excellence* gazdasági célt.

d) A gazdaság beágyazottságának egy további fontos oldalára számos etnológus (ismét: más összefüggésben) felhívta már a figyelmet. Ez pedig a *munka* sajátos szerepe. Malinowski így ír: „A munka és erőfeszítés . . . nem pusztán a cél elérésének eszköze,

hanem bizonyos tekintetben maga a cél. A Trobriandokon egy jó földműves tekintélyre tehet szert azáltal, hogy milyen mennyiségű az a munka, amit el tud végezni, és mekkora az az ültetvény, amit képes megművelni. A *tokwaybagula* címet – ami jó vagy eredményes földművest jelent – kitüntetésként adományozzák és büszkén viselik.” (Malinowski, 32. o.) Bourdieu fogalmazása a következő: „A munka nem öncél s nem is erény önmagában véve. Ami értékelendő, az nem a gazdasági célra irányuló tevékenység, hanem *maga a cselekvés*, gazdasági funkciójától függetlenül, s csak akkor, ha valami társadalmi funkciója van. Aki magát valamire tartja, annak mindig kell valami elfoglaltságot keresnie. Ha semmi tennivalót nem talál, legalább faragjon magának kanalat . . . Aki lusta, az nem tölti be a csoporton belül neki jutó funkciót, ezzel pedig a törvényen kívül helyezi magát, és kiteszi magát a csoportból való kiközösítésnek.” (1978. 328. o.) A két idézetben a hangsúly máshol van – az egyikben a teljesítmény önmaga számít, a másikban pedig ismét a közösséghez való viszony kerül előtérbe. Annyi azonban közös bennük, hogy a *munka sem nem kényszer, sem nem eszköz valami más cél érdekében, hanem mintegy természetes létezési mód*. Épp ennek következtében nem is különül el más típusú tevékenységektől. Ezért is értelmetlen ezekben a társadalmakban „munkaidőről” és „szabad időről” beszélni.

e) Végül a korai társadalmak sajátos vonásai közül – a piacgazdasággal szembeállítva – különösen fontosnak tűnik Polányi számára, hogy „a termelő vagy gazdasági rendszer általában oly módon volt megszervezve, hogy egyetlen egyént sem fenyegetett éhhalál”. (Polányi, 1976. 131. o.) „A primitív társadalmat bizonyos értelemben az teszi emberibbé és ugyanakkor kevésbé gazdaságossá a 19. század társadalmánál, hogy *hiányzik belőle az egyéni nélkülözés réme*.” (Polányi, 1976. 132. o.)

Aligha kétséges, hogy Polányi, akinek elsődleges célja a tőkés gazdaság, az ön-szabályozó tőkés piac mélyreható bírálata volt, itt-ott idealizálja e korai társadalmakat. Az *egyéni nélkülözés réme* náluk a mai formában valószínűleg valóban hiányzott, de a *kollektív nélkülözés réme*, veszélye, ténye a mai napig visszatérő tragédiájuk. A természetnek való teljes kiszolgáltatottság egész közösségeket tehetett ki, tehet ki ma is az éhség és szomjúság pusztításának. S igen sok esetben a közösség fennmaradásának érdeke diktálta egyének fizikai elpusztításának szükségességét, ha ezen egyének eltartása túl nagy teher-tételt jelentett. Ebből a szempontból mindegy, hogy az egyének maguk önként vállalt „altruisztikus” öngyilkossággal szolgálták a közösséget, vagy sem. Hiszen az nyilvánvaló, hogy amíg az egyének „nem szakadnak le a közösség köldökzsinórjáról”, addig a közösség által szentesített, mai szemmel legkegyetlenebb társadalmi gyakorlatok is „természetesek”, mindenki által önként elfogadottak. Polányinak azonban, ha túl szépnek is mutatja ezt a természetnek és közösségnek kiszolgáltatott, nehéz, küzdelmes, sokszor kegyetlen létet, a lényegben mégis igaza lehet: a közösség, ha a helyzet ezt megengedte, vállalta a léthez való jog biztosítását a közösséghez tartozóknál.

Kétségtelen, hogy a beágyazott s egyben szükségletkielégítő (szubsztantív) gazdaság fenti vonásai, elsősorban a *motivumok, ösztönök és célok sokrétűsége s ezeken belül a gazdasági jellegűek nem-önálló, beágyazott jellege, a gazdasági tevékenység társadalmi viszonyokkal átszőtt jellege, a nyereszkesedés és vállalkozói szellem hiánya (vagy elítélése), a munka társadalmi tartalmának elsődlegessége, a közösség „felelősségvállalása” az egyénért* nemcsak az archaikus társadalmak jellemzői.

Egy sor ilyen elem nyilvánvalóan tovább élt az antik és feudális társadalomban – és ha marginálisan is, ha épp az uralkodó normákkal való szembehelyezkedés jeleként is, jó néhány ilyen mozzanat átélte és túlélte a kapitalizmust is. A probléma az, hogy épp az a szisztematikus feldolgozás hiányzik, még a közvetlenül prekapitalista formációkra is, ami többé-kevésbé pontosan megmutatná, mennyire érvényesültek a fenti vonások a különböző feudális jellegű társadalmakban, illetve melyeknek mikor milyen súlya volt. Az sem pontosan feltárt, hogyan hódítottak teret – messze a kapitalizmus uralomra kerülése előtt – egy ezzel ellenkező logikának megfelelő vonások. Tévedés ne essék: egy egész sor pompás elemzés rendelkezésre áll – az adott esetben jórészt Max Weber, Henri Pirenne, a francia Annales-kör (elsősorban Lucien Febvre és Marc Bloch) és az angol társadalom- és gazdaságtörténészek (Tawney, Hobsbawm, Ch. Hill, Thompson stb.), vagy a lengyel L. Kula munkásságának köszönhetően. Mintha azonban az összkép hiányozna – talán, mert ilyesmivel csak a hályogkovács módjára dolgozó kontár próbálkozhat. A következő fejezetek mindenesetre ilyesfajta kontár kísérletnek tekintendők.

2. Az alárendelt gazdaság

a) Gazdasági jellegű intézmények a feudális társadalomban

A gazdasági *beágyazottság* lényeges ismérve a törzsi társadalomban a tisztán gazdasági célú és jellegű intézmények és mechanizmusok szinte teljes hiánya, az, hogy mindenféle intézmény, tevékenység stb. egyszerre gazdasági és nemgazdasági jellegű, egyszerre szolgálja a szubsztantív értelemben vett gazdasági célt és a közösség kapcsolatrendszereinek, hiteinek, szokásainak stb. fenntartását, ill. újratermelését. Minden jel arra mutat, hogy a feudális majorság, a lényegileg önellátó parasztgazdaság, sőt a céhek is ilyen értelemben „totális” intézmények voltak, azaz a szubsztantív gazdálkodás messzemenően összefonódott a lét egyéb vonatkozásaival – bár, főként a céhek esetében, a szakmának, mesterségnek, termelésnek kétségtől központi szerepe volt. Ez az állítás annyira evidens, hogy aligha szorul bizonyításra. Bármekkora változatosságot mutassanak is a középkori, ill. a feudális földesúri gazdálkodás típusai, annyi bizonyos, hogy – a gazdasági, mindenekelelt a mezőgazdasági tevékenység szervezése mellett – a társadalom-szervezői, jogi, közigazgatási, katonai, sőt jóléti funkciók túlnyomó részét is ellátták. Mindezt szétválaszthatatlan egységben tették, úgy, hogy a különböző funkciók egymástól nem váltak el. A céhek a termelés vagy kereskedelem mellett nemcsak a céh és a tagok monopolisztikus jogvédelmét és a termelés-forgalom szabályozását végezték. Főleg kezdetben jelentős volt a közösség-szervező erejük. Mindvégig megtartották a tagok és tanoncok vallási, erkölcsi és mindennapi életét szervező-ellenőrző funkciójukat. Emellett elég gyakran központi jelentőségük volt az egyházközösség, ill. település összlakosságát átfogó önkormányzat szervezésében, a földesúrral szembeni jogvédelem kiépítésében stb. Ezúttal is mindezen tevékenységek és funkciók szétválaszthatatlanul összefonódtak.

A gazdasági cél és jelleg világosabban megmutatkozik a kereskedelem és pénzügyek esetében, illetve az ezekkel foglalkozó egyének és szervezetek esetében, mint a termelő vagy termeléssel (is) foglalkozó szervezeteknél.

Igaz, Pirenne nyomán feltétlenül meg kell különböztetnünk a város és vidéke belső fogyasztására termelő „helyi” kisipart, ill. az elsősorban a város polgárait szolgáló kiskereskedelmet a formailag ugyancsak céh-keretek között dolgozó, de jórészt exportra termelő ipartól (flandriai városok stb.), illetve a főként export–import ügyletekkel foglalkozó nagykereskedelemtől. A helyi célú kisipart és kiskereskedelmet a legszigorúbb ellenőrzésnek vetették alá. Az árszabályozás elve a Szt. Tamás-i „igazságos ár” eszméjét követte, amely ár – elvileg – nyereséget nem tartalmazott.* A kiskereskedelemben – ez főként élelmiszerkereskedelmet jelentett – a közvetítők lehetőség szerinti kikapcsolásával s az árusítás teljes nyilvánosságával kívánták a városok fogyasztói érdekeit védeni. Az előírások és árszabályozások a 12. századtól fokozatosan szaporodnak, s a 13. századtól kezdve dokumentumok tömege említi egy sor technikát, pl. „megtiltják, hogy valaki a paraszttól a város falain kívül megvásárolja az árut; a parasztokat kötelezik, hogy minden élelmiszert közvetlenül a piacra vigyenek, s meghatározott ideig azt ott kiállítsák, de csak a város polgárainak árusítsanak. A polgárt nemcsak a spekulációtól és harácsolástól védik, hanem a csalásoktól, hamisítóktól is. Minden élelmiszert alaposan megvizsgálunk, s a nem tökéletes minőségűeket megsemmisítik vagy elkobozzák . . .” (Pirenne, 143. o.) Az ár, minőség és harácsolás ellenőrzését a városi funkcionáriusok növekvő serege végzi, akiknek a szigorú házkutatásig bezárólag mindehhez joguk is van.

Hasonló, talán még szigorúbb a szabályozás a helyi fogyasztást szolgáló kisipar esetében. Itt már nemcsak a fogyasztó, hanem a termelő érdekeinek védelméről is szó van. Az ár- és minőségellenőrzés mellett tehát megjelenik a termelés ellenőrzése is, nagyjából a céhek kialakulásával egyidőben, azaz a 12–13. századtól. Ez elsősorban azt a célt szolgálja, hogy – az adott, korlátozott felvevő piac mellett – egyik mester se tehessen szert különös előnyre, hiszen ez szükségképpen a másik kárára történhetne csak. Ezért szabályozzák az adott városban működő mesterek számát, a mester által foglalkoztatott tanulók és legények számát, és korlátozzák, úgy tűnik, növekvő mértékben, a tanoncok mesterré válását. „A késő középkorban összeköttetés és vagyon nélküli fiatalembereknek gyakran nem sikerült mesterré válniuk, még ha letették is a mestervizsgát.” (Postan, 244. o. Angliára vonatkozóan.) Kiltiltják továbbá a városból a konkurrenciát jelentő vándorárúsokat, kontárokot, sőt: „szigorúan előírják a mindenki számára azonos technikai eljárásokat, szabályozzák a munkaidőt, az árakat és béreket, megtiltanak mindenfajta reklámot, meghatározzák az alkalmazható eszközök számát is”. (Pirenne, 152. o.) Mindez egyszerre hat a technikai újítások, fejlesztések ellen is, s azellen is, hogy verseny alakuljon ki, ami a céh egyik vagy másik tagjának kárára lehetne. A biztonságot adó és kiemelkedést akadályozó szabályokat már Pirenne „*a*-kapitalistának” (nem-kapitalistának) nevezi.

Mindez árnyaltabban igaz csak a nagykereskedelemre, export–import vállalkozásokra, pénzügyletekre. Velence előbb Bizánccal, később az Iszlám országaival folytatott kereskedelmének nyereségre orientáltságához nem fér kétség, s ahhoz sem, hogy a kereskedők nyereségei nemcsak az egyéni luxust s a város pompáját, hanem az üzlet bővítését is szolgálták.

*Az „igazságos ár” eredeti tartalma ennél gazdagabb. A tan „az árrendszert összekapcsolta a társadalom isteni rendeltetésű struktúrájával, az „igazságos” árat úgy határozván meg, hogy az „a jószág termelőjének is, vásárlójának is elégséges jövedelmet biztosítson társadalmi rangjuk megtartásához”. (Postan, 255. o.) A gyakorlatban az elvet valóban az árspekuláció, a nyereségek ellen, ill. a tradicionálisan megszokott árak megtartása érdekében alkalmazták.

Nehéz lenne azonban tagadni, hogy pl. a Hanza-városok szövetsége vagy inkább közössége (Dollinger, 1964. 11. o.) sajátosan a feudalizmushoz kapcsolódó, sok vonatkozásban feudális jellegű és mégis elsődlegesen gazdasági célú-funkciójú intézmény volt. Olyannyira a feudális berendezkedéseknek felel meg, hogy nem is élte túl a kapitalista fejlődés megindulását: keletkezését a 12. század második felére teszik, és az utolsó Hanza-gyűlés 1669-ben volt Lübeckben. Hogy nem tőkés jellegű intézmény, azt például a hitelhez való viszonya mutatja. Igaz, a 13. és 14. században még számos hitelügyletet bonyolítanak, de egészében annyira korlátozott a hitel szerepe, hogy az Olaszországban akkor már virágzó bankházak gyakorlatilag hiányoznak a Hanza-kereskedelemből. Ugyanakkor az orosz városokkal való kereskedelemben mindvégig jelentős a termékcserre (Novgorod pl. 1295-ben megtiltja a hitelügyleteket, a pénzt pedig a pestistől való félelmükben nem fogadják el a helybeliek). A hitellel szembeni kifejezett ellenségesség a 14. század végétől mind erősebb, és – főleg Livóniában, Flandriában, de később Angliában is – számos hitelességet intézkedést hoznak, s részben termékcserével, részben készpénzfizetéssel helyettesítik a hitelügyleteket, legalábbis a rendelkezések szerint. (Dollinger, 1964. 252–256. o.) Valamennyi egyéb, a Hanzára vonatkozó dokumentum, a Hanza egész története viszont egyértelművé teszik, hogy *elsődlegesen gazdasági* célú intézményről van szó. Amennyiben a Hanza politizált – pl. flottát szervezett –, akkor ezt gazdasági érdekeinek, vagy kereskedőinek védelmében tette, esetleg idegen (pl. dán) hódítás ellen védekezett, azaz sokáig nem voltak önálló és öncélú hatalmi törekvései.* (Talán ezért sem vált soha valóságos ligává vagy szövetséggé, hanem maradt mindvégig elég laza közösség.)

A pénzügyintézetek – a kis pénzváltóktól a nagy bankházakig – ismét jóval közelebbi rokonságot mutatnak a tőkés jellegű vállalkozásokkal, ami a nyereségre orientáltságot stb. illeti. Tény az is, hogy szerepük a kevésbé feudális jellegű olasz városállamokban volt a legnagyobb. Ez a kifejezetten gazdasági jellegű, bár már jórészt nem a szó szubsztantív értelmében véve gazdasági intézményrendszer azonban végül is nem a „gazdaságot” szolgálja. A pénzügyintézeteknek durván két nagy csoportja emelkedik ki.

Az egyik a kis hitelek, amelyeknél – feltehetően épp az üzlet bizonytalansága, no meg az ügyfél kiszolgáltatottsága miatt – szokásban volt, és szokásosan tiltott volt az uzorakamat. Ezeket a hiteleket azonban – ahogy számos történész megjegyzi – (pl. Latouche, 1961. 53. o., aki le Bras-t idézi, Tawney, 1962. 14–62. o. stb.) – nem termelői, hanem fogyasztói célokra nyújtották, hogy a paraszt valahogy „kihúzza” egy-egy rossz termés után a következő betakarításig, vagy a valamilyen oknál fogva megszorult kismester, falusi kisiparos stb. valahogy átvészelve a rossz üzleti periódust. Ez az a pénzügyintézet – mindenféle közvetítésekkel együtt –, amit az egyház minden erejével tilt, mert „... ellenkezik a Szentírással; ellentmond Arisztotelésznek; azt jelenti, hogy az időt adják el, ami pedig Istené, egy gonosz ember hasznára; azt jelenti, hogy meglopják a kölcsönzőt, pedig még a haszonnak is hozzá kellene jutnia, hiszen ő hasznosította a pénzt” stb. (Tawney, 43. o.) Ezt az egyházi álláspontot az egyháznak többnyire sikerült az államra is rákényszerítenie, és számos helyen a hitelt törvénytelené tennie. A hitel-

*„A Hanza azzal a céllal jött létre és működött, hogy megvédje külföldön a hozzá tartozó kereskedőket, és hogy kereskedelmét terjessze. Ez nem gátolta abban, hogy a hanyatló császári hatalom helyét elfoglalván, Észak-Európa elsőszámú politikai hatalmává váljon, amely arra is képes, hogy győztes háborúkat viseljen a szomszédos államokkal szemben – igaz, mindig gazdasági érdekekért.” (Dollinger, 1964. 7. o.)

ellenesség egyes területeken olyan mértékű, hogy aki adósként halt meg, még ha tartozása csak jelentéktelen volt is, azt *kiátkozták*, és nem részesülhetett keresztény temetésben. (Fébre, 1910., ill. 1968. 311. o.) (A Hanza-városok említett esetében egyébként úgy tűnik, nem ez volt az ok.)

Az egyház viszonylag korán rájött, hogy az egyszerű tiltás nem hatékony, ha egyszer a kölcsönökre szükségük van a kisembereknek. Ezért maga kezd olcsó hiteleket nyújtani, alkalmasint természetben is (azaz a gazdasági aktus még mindig jórészt „szükségletkielégítő”). Az egyházi kishitel fejleménye mellesleg a zálogház intézménye is. Angliai, francia, illíriai előzmények után Itáliában váltak a szórványos próbálkozások rohamosan terjedő divattá. A mozgalmat a ferencesek vezették, és – számos előzmény után – 1462 táján hozták létre az első zálogházat Olaszországban, ami – Anglia kivételével – 100 év alatt egész Nyugat-Európában elterjedt. (Ezért hívják mind a mai napig a „Jámborság hegyének” a zálogházat olaszul, ill. franciául.) (Mollat, 335–339. o.)

A pénzügyetek *másik* fő csoportjánál, nagy pénzügyi tranzakciónál a legfontosabb ügyfél maga az Egyház. A pápaság hatalmi politikája mind több pénzt igényelt, s szükségleteit mind kevésbé tudta csupán feudális típusú uradalmainak jövedelméből fedezni. Nagyjából a 11. századtól kezdve, VII. Gergelyt követően, egyre több pénzforrást igyekszik találni, saját szempontjából többé vagy kevésbé legális módokon. Az egyházi szempontból törvénytelen, illetve erkölcstelen pénzszerzési módok (pl. a szimónia), bármilyen kifizetődőek voltak is, megoldást nem jelenthettek, s ezért új eszközöket kellett a pápaságnak kitalálnia: „A pápaság nemcsak megszervezte a legkorábbi és legjobb középkori pénzügyi rendszert, de ennek működése révén alapvető befolyást gyakorolt Európa egész gazdasági fejlődésére . . . A Római Katolikus Egyház szinte modern, egész Nyugat-Európára kiterjedő adórendszerével olyan alapot hozott létre, ami elősegítette a nagybani pénz- és hitelügyetek kiépülését.” (Lunt, ill. Yunck, 76. o.) Világos, hogy ez a pénzügyi rendszer viszont távolról sem a gazdasági, vagy éppenséggel a tőkés típusú gazdasági fejlődést szolgálta, hanem kifejezetten egyházi hatalmi érdekeket – azaz, formájában tekinthető tőkés jellegűnek, de tartalmában semmiképpen sem. Ugyanakkor *önálló, elkülönült és egyben nem „szubsztantív gazdaságit” jellegéhez aligha fér kétség.*

A gazdasági célú, funkciójú intézmények fenti leírásával nem állítom, hogy az ilyen típusú intézményeknek a feudalizmusban domináló szerepük lett volna. Csupán azt akartam érzékeltetni e gyakran csak marginális jellegű intézmények segítségével, hogy a „gazdaság” leválása már a feudalizmusban létező, és nem feltétlenül „feudalizmus-idegen” jelenség. A leválás azonban nem hozta magával szükségképpen és automatikusan a „formális” gazdaság kialakulását.

b) A gazdasági érdek megjelenési formái

A gazdasághoz, gazdagsághoz, felhalmozáshoz és vagyonhoz, gazdasági érdekhez és nyereséghez való viszonyról szólva Polányi nagyon árnyaltan fogalmaz, és ezért – úgy vélem – lényegében igaza van. Ő ugyanis azt állítja, hogy a primitív társadalmakban az *egyéni* nyereség ösztönzője teljesen hiányzott. Később, noha létezik, minden civilizációban csak a kereskedő sajátja. „A nyereség motívuma a kereskedőre jellemző, mint ahogy a bátorság a lovagra, a jámborság a papra és a büszkeség a kézművesre.” „Az az elképzelés,

hogy a nyereség motívumát egyetemessé kell tenni, sohasem ment keresztül elődeink fején.” (Polányi, 1976. 133. o.)

Mégis, az az állítás, hogy „e tekintetben (a nyereség tekintetében) nincs különbség primitív és civilizált társadalom között” (uo. 132. o.), nem tűnik egészen pontosnak. Az valószínűleg igaz, hogy kifejezetten, tudatosan és alapvetően gazdasági jellegű és gazdasági célú tevékenység csak az említett kereskedő-bankár rétegeké-csoportoké. Mégis, a szerzés, és pedig *egyéni szerzés* motívuma igen sok cselekedetet mozgathatott, a nemességen belül éppúgy, mint az Egyházon belül. A nemesség eszközei a jobbágyok kizsákmányolásának fokozásától a szimpla rablásig, váltságdíj-követelésekig terjedtek. Az Egyház – alkalmasint ezek mellett – a szentségek pénzért történő eladását és a birtokelkobzással járó exkommunikációt gyakran alkalmazta. Marc Bloch a korai feudalizmusra vonatkozóan írja: „az úrnak a maga részéről egyáltalán nem az volt az egyetlen törekvése, hogy személyek felett uralkodjék; ezeken keresztül többnyire javakhoz igyekezett hozzáférközni”. (Bloch, 1974. 175. o.) Végeláthatatlanul lehetne idézni az egyházi és világi hatalmasok mohóságáról, pénzsóvárságáról, a gazdagság megszerzéséért vívott harcokról, ennek érdekében használt „erkölcstelen” eszközökről szóló leírásokat.

Ugyanakkor az eléggé nyilvánvaló, hogy a nyereséggel való *gazdálkodás*, a tőkésítés, ebben a korszakban még többnyire csak a pénztőke működtetésére korlátozódik, és az említett „szakmai” csoportok mellett az Egyház tevékenységében fordul elő. *A nemesség gazdagsághoz való viszonya nagyon kevésé „gazdaság”* (a szó formális értelmében).

„Azon szinte senki nem döbben meg, hogy a lovag pontosan kiszámítja előre, mennyi váltságdíjat fog behajtani, senkit sem lep meg, hogy keményen megadóztatja parasztjait. Ez a haszon törvényes. Egy feltétellel azonban: ha készségesen és bőkezűen el is költi.” „Biztosíthatlak benneteket – mondta egy trubadúr, akinek felrötták rablásait –, ha elvettem valamit, azért tettem, hogy adhassak, nem azért, hogy gazdagságot halmozzak fel.” „Kétségtelenül jogosan tarthatjuk gyanúsnak, hogy a jongleurök, e hivatásos elősködők, oly nagy buzgalommal magasztalják minden más kötelesség felett a bőkezűséget... Elég valószínű, hogy... az urak között mindig is voltak fősvények vagy egyszerűen óvatosak, akik szívesebben gyűjtögettek ládáikba a ritka pénzeket s ékszereket, mintsem hogy elköltsék. Ennek ellenére igaz az, hogy a nemesek úgy gondolták, felsőbbségüket bizonyítják a jövőbe kevesebb bizakodással és több számolgotással tekintő csoportokkal szemben, ha hagyják kezük között elfolyyni a gyorsan szerzett vagyont. E sokat magasztalt pazarlás nem mindig korlátozódik a nagylelkűségre vagy a luxusra. Egy krónikás őrizte meg számunkra annak a különös tékozlási versenynek az emlékét, amely Limousinban játszódott le egy udvari ünnepeken. Az egyik lovag pénzdarabokkal vetette be a felszántott mezőt; egy másik gyertyákkal rakott tüzet konyhájában; a harmadik »nagy hangon« megparancsolta, hogy elevenen égessék el harminc lovát.” (Bloch, 1974. 208. o.)

Kétségtelen, hogy az egyéni nyereségre orientáltságnak nemcsak az adott gazdasági feltételek szabtak korlátot, hanem az Egyház szava is, amely mindvégig elítélte nemcsak az „uzsorát” (azaz mindenféle kamatot), hanem a kereskedelmi nyereséget is. Igaz, az Egyház ideológiája és gyakorlata sokszor került ellentmondásba, s részben épp ezért az is igaz, hogy nem nehéz felfedezni az egyházi álláspontokon belüli ambivalenciákat.

Egyfelől igen sok érdek szólt amellett, hogy a gazdagodás iránti vágyat – akár az Egyház céljaira is – felhasználják, s ez olyan álláspontokat motivált, amelyek az ilyen

törekvéseket legitimként ismerték el. Ennek megfelelően gyakran találkozunk azzal a szemlélettel, amely a gazdasági sikerben, jólétben, prosperitásban az isteni kegyelem jelét látja. Különösen hatásosan legitimál Aquinói Szt. Tamás, amikor a „világi áldást” törvénytelennek tekinti – amennyiben ez nem válik öncéllá: „Nyilvánvaló, hogy a gazdagság nem a legfőbb jó. Az ember csak valami más cél érdekében keresi a gazdagságot, ami önmagában nem biztosít semmi jót – csupán annak révén, hogy valamilyen testi vagy más szükséglet kielégítésére felhasználható,” illetve „erényes cselekedetek eszköze” lehet (Aquinói, *Cont. gent.* III. c. 30, 1971. 95. o. és Tawney, 1962. idézi a *Summa Theol.*-ből, 32. o.) *Másfelől* azonban minduntalan visszatérő motívum (és nemcsak forradalmi pillanatokban vagy a kommunisztikus ideálokat felelevenítő eretnekeknél) a harácsolás, a mohóság, sőt, önmagában a gazdagság elítélése is. Wyclif ítélete kétségkívül különösen határozott: „Aki tegnap szegény volt, s ma gazdag, az *biztosan* gonosz ember” – mondja. (Tawney, 40. o.)

Az ambivalencia legközvetlenebbül ott érhető tetten, hogy sikeres, gazdag kereskedők, spekulánsok, bankárok *végrendeletileg* pénzük egy részét az Egyházra hagyják, hogy ebből tegyék jóvá azt, amit a szegények ellen elkövettek, így ismervén el azt, hogy bűnös módon jutottak a pénzhez. Ahogyan Pirenne kommentál: „Ha a bűntől nem is tudták magukat megtartóztatni, hitük sértetlen maradt – s erre a hitre számoltak, hogy majd az utolsó ítéletnél biztosítja számukra a feloldozást.” (Pirenne, 23. o.) Még sokatmondóbb Tawney értékelése: „Ha nyomatékosan fel is kell hívni a figyelmet arra, hogy az (egyház) magas posztjain (is) milyen erős volt a mohóság és fősvényesség, azt is észre kell vennünk, hogy akkor az emberek e bűnöket igazi nevükön hívták, és még nem győzték meg önmagukat arról, hogy a mohóság vállalkozó szellem, a fősvényesség pedig takarékoság.” (Tawney, 61. o.)

Összefoglalásként – úgy tűnik – jogosan leszögezhetjük, hogy az egyéni nyereségvágy már a koraközépkortól megjelent a társadalom legkülönbözőbb szinterein, s végig is kísérte az egész feudalizmust. De – kevés kivétellel – vagy nem kapitalista típusú nyereszkedés, mert célja nem a profit további növelése, vagy pedig, még ha a cél és felhasználás kapitalisztikus jellegű is, hiányzik belőle a „kapitalizmus szelleme”, éthosza, melyben a gazdasági siker már önmagában az erény gyümölcse és megnyilvánulása.

c) A munka jellege

Az magától értetődő és különösebb bizonyítást itt nem igényel, hogy az osztály társadalom kialakulásával és a kizsákmányolással a munka jellege szükségképpen megváltozik ahhoz képest, amikor még sem nem eszköz, sem nem kényszer, hanem az élet természetes tartozéka. A nagy többségnél „munkává” és egyben kényszerré válik, s e kényszernek való többé-kevésbé önkéntes alávetést elsősorban gazdaságon kívüli eszközök biztosítják. Ezek között az erőszak mellett, ami legalábbis viszonylag hosszú, nyugodt periódusokban ekkor háttérbe szorulhat, a jól kidolgozott vallási ideológiának van jelentős szerepe. Mindemellett még az sem állítható, hogy a pusztán *gazdasági* kényszer ne fordult volna elő már akár a feudális viszonyok kialakulásánál: „A frank korszak kommandáltjainak nagyobb része nem csupán védelmet várt új urától. . . Szent Ágoston-tól, aki a (római) birodalom fennállásának vége felé írt a nekik 'ennivalót' adó védnök

keresésében járó szegényekről, egészen a többször idézett Meroving-kori formuláig ugyanaz a gyötrelmes segélykiáltás hangzik: az üres gyomoré.” (Bloch, 175. o.) Az említett formula – az egyetlen fennmaradt „felajánlási”, azaz commendatio formula – egy szegényről szól, aki azért fogad magának urat, mert „nincs mit ennie és magára öltenie”. (Uo. 165. o.)

Az ideológiai mezben megjelenő kényszer az egész feudalizmuson végigvonul, sőt a közvetlenül prekapitalista korszakban is jelentős a szerepe a bérmunkás-fegyelem kialakításában. Ez kétségkívül összefügg azzal, hogy a gazdasági fejlettség alacsony fokán nehéz gazdasági ösztönzést találni, ami miatt „a magas bér nem áldás, hanem átok, mert csak a heti kicsapongáshoz vezet”. (Tawney, 1962. 269. o.)

Épp a munka kényszerjellegével függ össze az a változás is, hogy a munka, mint par excellence gazdasági tevékenység, egyre inkább elveszíti „beágyazott” jellegét. Igaz, hogy a vallási ideológia szüntelenül – és nem hatástalanul – igyekszik az alávettettekkel elfogadtatni, hogy a munka helyzetük természetes tartozéka, Istennek tetsző létforma, s ezzel a munkát legalábbis bizonyos mértékig rituális jelleggel tölti fel. Ezért nem meglepő, hogy pl. egyes vallási (alkalmasint mágikus eredetű) rítusok hozzákapcsolódnak a munkák megkezdéséhez és/vagy befejezéséhez. Mégis, ami a kezdet s végpont között van, annak tisztán gazdasági, azaz a megélhetés biztosítására irányuló jellege már vitathatatlan. Ez egyébként nemcsak a kizsákmányolás tényével, hanem a munkamegosztás fejlődésével is együtt jár. Mindenütt, ahol az önellátó kisgazdaság vagy majorság mellett kialakultak az önálló (többnyire városhoz kötődő) mesterségek, kivált az ún. exportáló iparágakban, amelyek legalább a 12. századtól kezdve tömegesen alkalmaztak – egy-egy hétre felvett – bérmunkásokat, ott a munka megélhetést szolgáló (gazdasági) eszközjellegének világossá kellett válnia.

Érdeemes egyébként kiemelni azt az összefüggést, ami – minden valószínűség szerint – a munka kényszerjellegét és a „munkakerülést” kapcsolja össze, s mindennek az összefüggését egyén és társadalom viszonyával. A középkori (és feudális) munkamegosztás még nem ismeri a munkák tőkés jellegű feldarabolását. Az azonban számos leírásból ismert, hogy a mezőgazdaságban, bányákban stb. létezett már az a munka, ami ugyan a megélhetést szűkösön biztosítja, de egyébként nehéz, terhes, bizonytalan, s megbecsülést semmilyen értelemben sem szerez végzőjének.

Emellett a társadalom szervezete annyira bonyolulttá vált, hogy az egyén már nem tartozott szükségképpen valamilyen „természetadta” társadalmi közösséghez. Úgy is fogalmazhatunk, hogy voltaképpen már a középkorban léteztetett a munkanélküliség jelensége, vagyis az, hogy a termelés adott szervezete nem biztosít „természetes módon” munkát és megélhetést minden tagja számára. Ezt épp a szegények, csavargók olykor tömeges megjelenése bizonyítja. Ez azonban, érthető okokból, *nem volt munkanélküliségként felismerhető*, hiszen valamennyi, a megfogalmazáshoz szükséges közgazdasági kategória hiányzott, és valamennyi uralkodó érdek a jelenség valóságos természetének felismerése ellen dolgozott.

Ilyen körülmények között két – egymással összefüggő – sajátos, a középkor, illetve a feudalizmus egész társadalmi berendezkedésével és ideológiájával (legalábbis látszólag) alig összeegyeztethető következmény alakult ki. *Egyfelől* az egyénnek kezd alternatívája lenni, éspedig nemcsak túlvilági, hanem evilági sorsát illetően is; választhat a „becsületess” munka és a (kiközösítést jelentő) semmittevés között. *Másfelől* a szegény választhat

aközött, hogy elvállal-e valamilyen, akár legalantasabb és legrosszabbul fizetett munkát, vagy inkább választja a kockázatos szabadságot. (E. J. Hobsbawm, 1972. 21. o.) Az pedig, hogy a munkát, illetve a „rossz” munkát lehet nem választani, ismét azt bizonyítja, hogy a munka már messze nem az a természetes létezési forma, ami a törzsi társadalomban volt.

d) A szolidaritási háló és az éhenhalás joga

Ami a kisebb vagy nagyobb közösség felelősségvállalását, az „éhenhalás jogának” hiányát jelenti, a feudális társadalomban ebből a szempontból is eléggé differenciált és ellentmondásos már a helyzet. Egyfelől az igaz, elvileg, hogy a feudális kapcsolatok – hűbéri vagy jobbágyi kapcsolatokról legyen is szó – viszonyossági alapon működnek, azaz a lentől felfelé áramló pénzbeni és természetbeni, munkabeni szolgálatok ellentételeként az úr védelmet nyújtott és igazságot szolgáltatott. A védelemben – elvileg legalábbis – a szegények gyámolítása, a szolgálatban kiöregedettek vagy megrokkantak életfogytig tartó ellátása is beletartozott, vagyis az egyén pusztulását megakadályozó biztonsági hálót a feudális kapcsolatrendszer elvileg kifeszítette. Ugyanakkor azonban figyelemre méltó, hogy az általam ismert szerzők mindegyike sokkal többet beszél az alulról felfelé irányuló kötelezettségekről és szolgálatokról, mint a mindenkori úr vazallusaival, ill. jobbágyaival szembeni kötelezettségeiről, kivált ami a „karitatív” kötelezettségeket illeti. (Bloch, 1974. Postan, 1978. Domanovszky, 1979. stb.)

Tawney kifejezetten utal az elv és gyakorlat közti szakadéokra: „Az egész középkori gazdasági rendszer alapja, amelyben – Olaszország és Flandria kivételével – a népesség több mint kilenc tizede mezőgazdasággal foglalkozott, a jobbágyosság vagy szolgaság (serfdom or villeinage) volt. Amikor a 16. században felbukkantak a versenyre épülő mezőgazdaság addig szokatlan rossz következményei, a konzervatív reformerek egy letűnt kor társadalmi harmóniáját kezdték siratni, mely »a kétoldali szeretet oly szoros kötését fűzte az Úr és bérlői közé, hogy az Úr atyai gyengédséggel bánt bérlőivel, és a bérlők is olyan természetességgel szerették és félték az urat, ahogyan a gyermek szereti és tiszteli atyját«. A múlttól alkotott eszményi képük teljesen félrevezető, ha elmúlt századok körülményeiről adott leírásnak tekintjük, de nagyon is jól világítja meg saját korukat. Ami a valóságban a középkori gazdálkodók többségét alkotó jobbágybérlőket illeti, a paraszti jólét aranykora – egyes kivételektől eltekintve – csupán romantikus mítosz, melyen senki sem csodálkozott volna jobban, mint a jobbágyok maguk. A feudális tulajdon igazi lényege a legmeztelelenebb és legszegyentelenebb kizsákmányolás volt . . .” (Tawney, 1962. 57. o.) E felfogást igazolja, hogy a feudalizmus története egyben a messianisztikus-eszkatologikus eretnekmozgalmak, illetve (és gyakran az előbbivel összefonódva) a parasztmozgalmak és parasztháborúk története is. E mozgalmak akkor erősödhetek fel, amikor a kizsákmányolás foka különösen nagy méreteket öltött, és amikor az úr már messze nem követte a „noblesse oblige” elvét. Ez viszont, úgy tűnik, nem a szabályt igazoló kivételként fordult elő, hanem Angliától Oroszorszáig épp a feudális rendszerek általános, alkalmasint visszatérő jelensége, amelyet tehát úgy tekinthetünk, mint ami az adott rendszer lényegéhez tartozik.

Némileg más a helyzet azokkal az egyre szélesedő rétegekkel, amelyek (egyáltalán, vagy már) kívül vannak az úr–jobbágy viszony körén, de (még, vagy egyáltalán) nem

tartoznak valamilyen más, ugyancsak lényegileg feudális jellegű, vagy lényegű kis közösséghez, pl. céhhez sem. „Szegények”, azaz – a tömeges falusi szegénységen kívül is – betegek, rokkantak, csavargók, árvák és törvénytelen gyermekek, tolvajok és munkához nem jutók mindig léteztek. Gyámolításuk gyakorlatilag a középkor végéig szinte az egyház privilégiuma volt. A korai vagyonközösségi ideált és gyakorlatot az Egyház helyzetének megszilárdulása után, tehát már a 4–5. századtól az önkéntes alamizsnálkodás váltja fel. A 6. század elejétől (Orléans-i zsinat, 511) szigorú egyházi előírás kötelezte a püspököket, hogy jövedelmük egynegyed részét a szegények között osszák szét. (Mollat, 1978. 54. o.) Az alamizsnát előbb a püspök személyesen osztotta, de egész hamarosan a „püspök, a szegények atyja, diakónusokat és később diakonisszákat vett maga mellé. Ezeknek feladata az volt, hogy a *szegény* személyi, családi *viszonyait kinyomozzák* a segélyezés előtt”. (Pálos) A munkakerülőt, az „érdemtelen” ugyanis kizárja az apostol a segélyezésből, amikor azt mondja: „Aki nem dolgozik, az ne is egyék” (2. Thesz. 3, 10. o.). Viszonylag korán, kb. a 4. században, már kialakította az egyház, keleti mintára, a későbbi ún. zárt szegénygondozás alapvető intézményeit, a szegény vándornak szállást biztosító vendégfogadó mellett a szegényházakat, árvaházakat, lelecnházakat, kórházakat, majd a 6. században a szülőházakat. Ennek az a jelentősége, hogy ezek az intézmények – amelyekből a továbbiakban a dologház is kifejlődött – viszonylag hatékonyan biztosították a szegények elszigetelését és ellenőrzését.

A szegényekkel kapcsolatos egyházi kötelezettségeket az egész középkor folyamán újra meg újra megerősítették különböző dekrétumok. Ennek csak egyik oka, hogy az illetékes egyházi méltóságok, ill. hatóságok könnyen elfelejtkeztek e kötelezettségekről. A másik ok az, hogy a háborúk, természeti csapások nagy járványok áldozatainak száma, amit kb. a 14. századtól a „dolgozó” szegények megjelenése is növelt, lassan olyan nagyra emelkedett, hogy egyre kevésbé lehetett valamennyiük akár minimális szükségleteit is fedezni. Ezen a koldulórendek sem segítettek. Ezért időről időre felelevenítették a jótékonyaságból való kizárás indokait. (Dolgozó szegények, érdemtelen szegények, olykor zsidók stb. kizárása.) (Mollat több helyen.)*

Az állam nagyjából a 16. századtól kezdve kezdi átvenni a szegénygondozás feladatait, amikor ugyanis az Egyház hatalma és vagyona csökkenni, a szegények száma ugrásszerűen emelkedni kezd. Az állami szegényrendelkezések szinte minden országban a községek feladatává tették saját, helyi illetőségű szegényeik ellátását előbb „nyílt” rendszerben, nagyjából a 16. század végétől pedig valamilyen dologházszzerű intézményben is. A nem „saját” szegények – földönfutók, városba vándorlók, csavargók – azonban többnyire az érdemtelenek bélyegét viselték, akikkel szemben csak nagyon szigorúan lehetett eljárni. A büntetések a gályarabságtól a halálbüntetésig terjedtek. A szegényekkel szembeni törvényes kegyetlenség – legalábbis a rendelkezésre álló információk szerint – Angliában jutott legmesszebb. VIII. Henrik uralkodása alatt (1509–1547) állítólag 72 000 munkanélküli vándort végeztek ki. (Hill, 1976, 46–47. o.).

*Nem találtam számszerű becslést a középkori szegénység méreteiről. Graus (1964) láthatóan kísérletet tett a számszerűsítésre, de eredményre nem jutott. Mollat (1978) igen sok részleges becslést ad az 5–6. századi „matriculák”, a 12. századtól kezdve egyre gyakoribb vagyoni censzusok alapján stb., egyes korokra, ill. városokra nézve összesítéseket is közöl. A szegények aránya ezek szerint néhány százaléktól 40–50%-ig terjedhetett.

Emellett a kereszténység legelső századaitól kezdve kialakultak bizonyos elvek a szegényellátás *színvonalát* illetően. Az elv lényege az, hogy a szegények (bármilyen okból alakult is ki helyzetük) nem kerülhetnek jobb helyzetbe, mint a legrosszabb helyzetű munkásemberek. Ha nem így lenne, abból mindenféle morális és egyéb problémák adódhatnának. (A szegények elkényeztetése, túlságosan megszokják a jót, nem fognak akarni dolgozni stb.) Az elv világosan, tudatosan csak igen későn, az 1834. évi angol szegénytörvényben fogalmazódott meg,* de nem kétséges, hogy a korábbi gyakorlatot is ilyen megfontolások vezérelték.

A következő látszik tehát valószínűnek: a feudális társadalomban már a hűbéri kapcsolatok felbomlása és a tőkés viszonyokat előkészítő folyamatok térhódítása előtt sem volt olyan szoros és átfogó az egyén létét (létbiztonságát) szavatoló függőségi viszonyok rendszere, mint a törzsi társadalomban. Egyfelől a ténylegesen létező kapcsolatok – a mi szempontunkból mindenekelőtt az úr–jobbágy viszony – jelentős részben olyan aszimmetrikusak, hogy könnyen elfelejthetővé, illetve áthághatóvá teszik az erősebb gyengébbel szembeni morális, illetve szokásban rögzített kötelezettségét. *A kapcsolat léte sem jelent tehát teljes biztonságot.*

Másfelől a fennálló személyes kapcsolatrendszerek már messze nem fognak át mindenkit. A „közösségen kívüliek” pedig egyáltalán nem számíthattak az egyén léthez való jogát még elfogadó morál feltétlen hatékonyságára. Szegénységük a legkorábbi időktől kezdve egyéni szerencsétlenség vagy egyéni jellemhiba következménye. Az első körülményt a szerencsésebbek, gazdagabbak már csak saját lelki üdvük érdekében is enyhítik – jóllehet a segélyezett helyzetét túlságosan kívánatosá tenni nem óhajtják. Az „önhibájukból” szegények (lusták, munkakerülők stb.) viszont kiközösítendőek, szigorú fegyelmező eszközökkel kordában tartandók. *Azaz a társadalmi biztonsági háló már nem fog át mindenkit.* Elvileg is, gyakorlatilag is ki lehet kerülni azok közül, akikért a közösség még felelősséget vállal. Röviden azt mondhatjuk, hogy az osztálytársadalmak már jóval a tőkés társadalom előtt ismerik „az éhenhalás jogát”. Más szavakkal: a nélkülözés réme már létezett, de – az adott társadalmi berendezkedés, többek között a munkaalkalmak hiánya mellett – az egyénnek még annyi módja sem volt saját sorsának javítására, mint a tőkés társadalomban.

A feudalizmusban, s többnyire már a feudalizmus korai évszázadaiban tehát egy sor jelenség a gazdaság kezdődő önállósodására utal. Megjelennek a tisztán gazdasági profilú szervezetek, ill. intézmények; az egyéni létbizonytalanság és az egyéni nyereségvágy; a munka mint kényszerűség vagy a megélhetés eszköze. Ami mégis azt az illúziót kelti – és talán nem is csupán látszatról van szó – hogy a feudalizmus gazdasága mindvégig „beágyazott” gazdaság volt, az a kor erkölcsi-ideológiai arculata, a mindent átható *vallásos szellem.*

Ezt az élet minden területére kiterjedő, minden cselekvést és történést átható hatást talán Lucien Febvre írja le a legszemléletesebben – éspedig nem is a korai vagy késői középkorra (amikor a vallás abszolút uralma még nyilvánvaló), hanem már a 16. századra vonatkozóan. „Akkor, a 16. században, a kereszténység volt a levegő, amit ott szívtak, amit

*„A segélyezett helyzetét sem valóságosan, sem látszat szerint nem lehet olyan kívánatosá tenni, mint a legalsóbb osztály független munkásának helyzete.” (Poor Law, 335. o.)

ma Európának hívunk, és ami akkor a Keresztény Világ volt. Az ember ebben az atmoszférában élte le egész életét, és pedig nemcsak szellemi életét, hanem sokféle cselekvéssel tarkított magánéletét, különféle elfoglaltságokból összetevődő közéletét és szakmai életét is, bármi lett legyen annak kerete. Mindez pedig szinte automatikusan történt így, sorsszerűen, teljesen függetlenül attól, hogy valaki akart-e tudatosan hívó lenni, katolikus lenni, akarta-e vallását elfogadni vagy gyakorolni . . ." (Fèbvre, 1968, 309. o.)

Első közelítésben – az eddigiek összefoglalásaként – mindezen részmozzanatokból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a feudalizmusban már volt bizonyos mozgásteret az önálló gazdasági intézményeknek, mechanizmusoknak, tevékenységeknek, érdekeknek. Ezzel egyébként csak a másik oldalát emeljük ki annak a sokkal nyilvánvalóbb ténynek, hogy a középkorban teljes egyértelműséggel kibontakozik a „spirituális” elem önállósulása az egyházon, illetve valláson keresztül. *Ha szemmel látható, hogy a vallás intézményei leváltak a gazdaságról, akkor – természetesen – azt is el kell ismernünk, hogy a lét többi szférája, így a gazdaság is, levált a vallásról.* Ugyanakkor ez a leválás távolról sem teljes.

A gazdasági tevékenységek és célok – sok esetben legalábbis úgy tűnik – alárendelődnek a *vallási* ideológiában kifejeződő értékrendnek (már amennyiben nem az ún. szubsztantív gazdaságról van szó), illetve a rendi kiváltságokat a gazdaság szimbolikus felhasználásával is igazolni kívánó *rendi* értékeknek.

Persze, úgy is fogalmazhatunk, hogy a *szimbolikus elemek* – a vallás, jogrend stb. – *elfedik a gazdasági viszonyokat és célokat.* Ez pedig hatékonyan segít abban, hogy az uralmon levők – nemesek, egyházi vezetők – saját, gazdaságilag is kiváltságos helyzetüket legitimálják. Bárhogyan fogalmazzunk is, annyi bizonyos, hogy a prekapitalista társadalmakban a létező, *tagadhatatlan gazdasági érdek nem mint ilyen jelenik meg.* Azért nem, mert az adott termelési feltételek mellett ez az elrendeződés a „racionális”, ez felel meg az adott társadalmi berendezkedésnek. Bármennyire gazdaságellenesnek is tűnnek bizonyos gyakorlatok – a céhek kényszeregynölsítése, az egyház kamat-tilalma, az emberi erőforrások „elpazarlása” pl. a hihetetlen mennyiségű egyházi ünnep révén –, ezek vannak úgy összhangban az adott gazdasági-társadalmi viszonyokkal, hogy egyáltalán lehetővé teszik e viszonyok *saját minőségükben* való reprodukcióját. Tegyük hozzá, hogy a gazdaságellenesség természetesen csak látszat. A feudális társadalom minden fontos intézménye és szervezete az egyszerű, vagy csak nagyon lassan bővülő újratermelés alapjára épül. A gazdasági stagnálás vagy kvázi-stagnálás egyszerre feltétele és következménye tehát annak, hogy a rendszer, ismétlem, saját minőségében fennmaradjon.

A gazdaság *jellegére* vonatkozóan a következők állíthatók: a közvetlenül prekapitalista viszonyok között a gazdaság formális (gazdaságilag racionális, hatékonyságra törő) jellege még rendkívül csökevényes. Igaz, az önérdék már erőteljesen jelen van, s ezzel fokozatosan teret hódít a „nyereszkedés” szelleme. A gazdasági racionalitásra épülő nyereség (profit) a gazdaságilag mérhető és mérendő ráfordítás-kibocsátás arány optimalizálásából adódik. A „nyereszkedő” gazdaság azonban nem fordít figyelmet a ráfordított erőforrások minimalizálására, hanem csupán a bevétel maximálására. Ilyenformán a termelési szervezet és technika fejlődését nem ösztönzi, csupán az elosztás lehetőségeit használja ki. Ez tehát már önérdékérvényesítő, de még nem „racionális” gazdaság, hanem lényegében „parazita” jellegű. Az sem állítható, hogy a gazdaság szubsztantív, szükséglet-kielégítő jellege ekkor zökkenőmentesen érvényesült volna, hiszen – többek között –

egyre nőtt azoknak a köre, akiknél az elemi szükségletek kielégítése is reménytelen vállalkozássá vált az adott feltételek mellett. Ilyenformán e gazdaság az alapvető gazdasági funkciókat egyre kevésbé volt képes betölteni, tehát a társadalmi újratermelés egésze vált problematikussá. A megoldást a gazdaság fejlődését lehetővé tevő, sőt ösztönző tőkés viszonyok kibontakozása jelentette.

3. A diadalmas gazdaság

A kapitalizmus előtörténete és uralomra jutása, a tőkeviszonyra épülő áruviszonyok általánosodása, a gazdaság és politika szétválása ma már jól ismert, sok részletében feltárt folyamat. Ezért itt csupán utalok a folyamat azon mozzanataira, amelyek központi kérdésem, a „gazdaság” társadalmi helyzete-szerepe szempontjából lényegesek.

A kiemelendő mozzanatok a következők:

– Az áruviszonyok általánossá válának, ill. a munkaerő áruvá válásával a korábban elfedett, személyi viszonyoknak tűnő gazdasági viszonyok már tisztán gazdasági (dologi) viszonyként jelennek meg. Ezzel a gazdaságon kívüli kényszer korábbi formái, az ideológiáitól a jogin át a nyílt erőszakig, fokozatosan átadják helyüket a gazdasági, piaci kényszernek. Igaz persze, hogy amíg vagy amikor nem lehet biztosan számítani a gazdasági kényszer hatékony működésére, addig vagy akkor mindig fellép a nyílt erőszak is, korábban például dologházak, később pl. sztrájkellenes fegyveres beavatkozások formájában. S az is igaz, hogy előbb-utóbb a gazdasági kényszer kényszerjellege is előtűnik, s ekkor ismét az ideológia szerepét kell növelni.

– A termelők közötti, a fennmaradásért, ill. mások kiszorításáért folyó versenyben a profit növelése, azaz a ráfordítás és kibocsátás közötti viszony optimalizálása válik szükségképpen elsődleges céllá. Ezzel a gazdasági cél bizonyos értelemben beszűkül, hiszen a gazdasági racionalitás szempontjából csak a tőkekiadásként jelentkező ráfordítások tekintendők ráfordításnak, s csak az a szükséglet veendő figyelembe mint kielégítendő szükséglet, ami fizetőképes keresletben realizálódik. Ez a gazdaságilag nem mérhető erőforrások – például az ember vagy a természet – pazarló felhasználását váltja ki. Valószínű azonban, hogy a „nyerészkedő” gazdaságnál ez hosszú távon mégis kevésbé pazarló, hiszen a társadalmi és piaci viszonyok egyaránt a „ráfordítási” költségek színvonalának emelését s egyre több költségtényező figyelembe vételét igénylik. Másfelől a gazdaság elveszíti korábbi „szemérmességét”. Most már nyíltan lehet vállalni a gazdasági terminusokban mért sikert, sőt, a gazdasági siker nemcsak *érték*, hanem *értékmérő* is lesz. A gazdasági siker mintegy az erény bizonyítéka, a gazdasági kudarc viszont nemcsak az ügyetlenségnek, hanem alkalmasint a lustaságnak, sőt a bűnös nemtörődömségnek a következménye.

– A gazdasági érdek és cél legitimálódásával a korábbi, gyakran csak félig-meddig mért *számolásból számítás* lesz (Bourdieu, 1979. több helyen). Ez a számító magatartás behatol a társadalmi lét szinte minden zugába, s a korábbi gazdagabb tartalmú viszonyoknak is elsődlegesen gazdasági színezetet ad. Ezt példázza többek között az élet számos területét, többek között az iskolarendszert is átható egyének közti verseny, a házassági piac, a háziasszonyok keresőkhöz igazodó munkaideje, amikor – természetesen nem

tudatosan – önmaguk és a másik fél számára is igazolják „létfogósultságukat”, a szolgáltatás-csere egyenértékűségét.

– A számolásról számításra, reciprocitásról piaci logikára való áttérés egy sor, korábban kölcsönösségre épülő szolgálatot fizetett szolgáltatássá alakít. Ez a folyamat már csak azért is szükségszerűen erősödik a munkamegosztás fejlődésével, a tevékenység-cserék komplexitásának növekedésével, s a helyi közösségek felbomlásával, mert egyre kevesebb valóságos, „természetes” biztosítéka van annak, hogy mód lesz az elhalasztott viszontszolgálat teljesítésére. Amint pedig az azonnali pénzbeni ellenszolgáltatás szokása tért hódít, önmagát telerosító folyamattá válik, hiszen egyre többen válnak ki a reciprocitási láncból.

A tőkés gazdaság lemeztelenedett, önálló sodott jellege nem szorult tehát különösebb bizonyításra. A gazdasági intézmények, tevékenységek, érdekek, viszonyok mint ilyenek jelennek meg. A gazdaság fejlődését gátló társadalmi-jogi-ideológiai korlátok eltűnnek, s a gazdaság növekedése egyszerre válik szükségessé és lehetségessé.

A gazdaság formálisan jó működése ilyen feltételek között létének-növekedésének sine qua nonja. E formálisan jól működő gazdaságot azonban nem lehet a szubsztantív, szükségletkielégítő gazdaság egyszerű ellentettjeként kezelni. Világosnak kell lennie, hogy a formális gazdaság nem működhetne jól, mint ilyen, ha nem elégítené ki jól legalább a fizetőképes szükségleteknek a gazdasági növekedéssel egyre bővülő körét.

A gazdaság formális és szubsztantív jellege közötti ellentmondás azonban mégis realitás. A feszültség különösen nagy volt a tőkés viszonyok kialakulásának kezdetén, amikor a rövidtávú profitérdek, a piac általánosodása látványosan gyúrt maga alá egy sor nem-gazdasági érdeket, értéket, és látványosan, kíméletlenül utasította el a nem-fizetőképes szükségletek kielégítését. A továbbiakban azonban az e problémákból adódó feszültségek a rendszert magát kezdték fenyegetni, s ekkor a kapitalizmus rugalmasan korrigált bizonyos mechanizmusokat. Gyakorlatilag az történik, hogy a „nyereszkesző” gazdaságból a mindinkább nyereségelvűvé váló gazdaság racionalitása egyre szélesebb kört fog át és ezzel bizonyos, korábban tudomásul sem vett szükségletek is vagy költség-tényezőként, vagy kereslet formájában valamennyire kielégítést nyernek.

a) Az éhenhalás jogától az egyéni, majd a társadalmi biztosításig

Az új, megszülető tőkés társadalom nyíltan is vállalt alapelvei között kiemelkedő szerepe volt – többek között – a következőknek: egyfelől annak, hogy a gazdaság működése mintegy természettörvényekre épül, amelyeket nem célirányos s voltaképpen nem is lehetséges „megerőszkolni”. Másfelől pedig annak, hogy az ember alapjában véve gazdasági lény, akit gazdaságilag racionális ösztönzések – a szükséglettől való félelem vagy a nyereségvágy – hajtanak. Ezekből az elvekből értelemszerűen következett, hogy az egyén sikere vagy kudarca az egyéni magán múlik. A kudarc, a piacról való minden értelemben vett kiszorulás az egyén olyan bűne vagy hibája, amelynek következményeiért más vagy mások nem tehetők felelőssé. E következmények a tőkés fejlődés megindulását követő első évtizedekben (ha nem az első 100 évben) szinte mindenütt tragikusak voltak.

A rohamosan növekvő szegénység előidézőjét a különböző szerzők részben a régi viszonyok felbomlásában, részben az iparosodásban látják: „Ha a *pauperizmus* új, és

szomorúan erélyes neve alatt terjedő nyomor a népesség egész osztályait előnti, ha, épp az ipari termelés növekedésével egyidejűleg, fokozatosan terjed, ha már nem véletlen, egyedi eset, hanem a társadalom tagjai jó részének kényszerű állapota, akkor az általánosuló szenvedés ilyen tüneteiben fel kell ismernünk a társadalom építményében bekövetkezett alapvető bajt, s még súlyosabb és gyászosabb változások előzetes jelzését.” (Villeneuve-Bargemont, idézi Hatzfeld.)

A tömeges nyomor – részben egyszerűen biológiai okokból, részben a keletkező politikai feszültségek miatt – a rendszer újratermelődését létében fenyegette. Az első válaszok, mint ismeretes, a visszafelé mutató, s ezért kudarcra ítélt Speenhamland-kísérleten kívül (Polányi, 1976. Hobsbawm, 1969. Thompson, 1963.) a vallásos vagy magánjátékonyosság terjedése, és a közrend mind erőszakosabb fenntartása voltak. A 19. század harmadik harmadától kezdődően, válaszként a munkásmozgalom fokozódó nyomására, indulnak azután rohamos fejlődésnek a munkaügyi törvényhozás, az állami társadalombiztosítás bizonyos ágai és egyéb társadalmi közös szolgáltatások (pl. közoktatás). A létbizonytalanság legáltalánosabb ellenszere a különböző kockázatokat – önkéntes vagy kötelező – biztosítási alapon átvállaló társadalombiztosítás lett. A II. világháborút megelőzően azonban az így kivívható biztonság csak a dolgozók egy részére és a „kockázatok” meghatározott, lassan változó körére terjedt ki. A társadalombiztosítási rendszer kiteljesedése, a biztosítottak körének kiszélesedése és az átvállalt feladatok szaporodása a II. világháború óta eltelt három és fél évtized fejleménye. (A szórványosan rendelkezésre álló adatok szerint a társadalombiztosítás révén, pl. Franciaországban a bruttó belföldi termék 0,1%-a került elosztásra 1928-ban, 0,9%-a 1938-ban, 1971-ben pedig 14,4%-a. Fournier-Questiaux, 22. o.)

Bár a különböző forrásokból származó adatok gyakran ellentmondásosak (pl. épp Franciaországra vonatkozóan a már idézett 14% mellett ugyanerre az időpontra vonatkozóan 20%-os adat is forgalomban van), annyi valószínűleg elfogadható, hogy az iparilag fejlett és fejlett szociálpolitikával rendelkező európai országokban 1970-ben a bruttó nemzeti termék 20%-a körül voltak a társadalombiztosítási kiadások. (Ausztria 23,4, Hollandia és NSZK 23, Svédország 22, Francia- és Olaszország 21, Anglia 20%). (Bayer, Wilensky.)

A társadalombiztosítási rendszer mellett – bizonyos értelemben paradox módon – általában növekvő szerepre tettek szert a nem-biztosítás alapú, a korábbi jótékonyági logika szerint működő jóléti juttatások (angolszász nyelvterületeken az ún. welfare juttatások). A „jóléti” juttatások (ez csak az elnevezés paradoxona) a társadalom legrosszabb helyzetű tagjai számára rendszeresítődnek, azok számára, akik valamilyen oknál fogva átesnek a szélesedő társadalombiztosítási rendszer ún. biztonsági hálóján. Legújabbban e jóléti juttatásokat az ún. negatív jövedelemadó, ill. garantált jövedelem különböző változataival akarják felváltani. Ez a megoldás már azzal számol, hogy a munkaképes népesség növekvő része feleslegessé válik a modern technikával működő gazdaságban. (L. Theobald).

A tőkés országok szociálpolitikai elosztásának rohamos növekedése kétségtelen tény. A növekedést előidéző tényezők között – sokakkal együtt – fontosnak tartom a zavartalan társadalmi újratermelés bizonyos feltételeinek biztosítását (közoktatás, egészségügy); a „fogyasztói társadalom” működéséhez szükséges növekvő vásárlóerő biztosítását és különösen – ugyancsak a zavartalan reprodukció érdekében – a növekvő

társadalmi feszültségek kordában tartásának igényét. A feszültségek növekedése természetesen az alávetett osztályok, elsősorban a munkásosztály fokozódó harcának következménye. Úgy tűnik, hogy a munkásmozgalom erősödő szociálpolitikai követeléseinek jelentős lökést adott az I. és II. világháborút követő gazdasági helyzet is, s mindkét esetben a szocialista rendszerek megjelenése, ill. térhódítása.

E vívmányok azonban csak részben váltak visszavonhatatlan joggá, s például gazdasági recesszió vagy a politikai helyzet „megszilárdulása” esetén, számos ponton – pl. konzervatív fordulat hatására, vagy konkrétan a munkanélküliség növekedése kapcsán – megkérdőjelezhetők, ill. visszavonhatók. „Mindeddig a már megszerzett fejlődési sebesség, s magából a gazdasági növekedésből adódó új szükségletek nagyjából folyamatosan biztosították a társadalmi szolgáltatások javulását. Ám most, az 1978-as évben, a válság és a politikai konjunktúra fordulatai nyomán kormánycéllá vált a stagnálás, sőt a visszalépés.” (Fournier-Questiaux, 99. o.) A legutóbbi években e visszavonás sajátos formája az, amit több szerző (Fournier-Questiaux i. m., S. M. Miller 1978., Greffe, 1975.) „reprivatizálásnak” hív, a piaci erők újraéledésének tekint. Ennek jelei, az előbbi szerzők szerint, az ipari árszabályozás gyengülése, az elbocsátást korlátozó intézkedések lazítása, az ágazatok közötti bérkülönbségek növekedése. (Fournier, 9. o.) Greffe olyan jelenségeket emel ki, mint „a magánszervezetek szerepének növekedése mind a reálfolyamatokban, mind a finanszírozásban” (pl. magánintézmények létrehozása, költséges piaci szolgáltatások térhódítása számos területen, s ezzel egyidejűleg a hagyományosabb közösségi szolgáltatás minőségének romlása), ill. „az állami tevékenység piaci terminusokban való igazolása” (pl. költségekre, hasznosságra hivatkozás). (Greffe, 169., 222. stb. o.)

A korai kapitalizmussal szemben tehát a mai tőkés társadalmak annyira módosították az *elosztás* mechanizmusait, hogy valamilyen szinten megoldják a piacról kiszorulóknak szükségleteinek kielégítését. A kiszorulóknak elemi anyagi szükségleteik kielégítésének azonban más emberi-társadalmi szükségleteik visszaszorítása az ára. A lakosság egy (a jelek szerint növekvő) részének tevékenységére, képességeire egyre kevésbé tart igényt a gazdaság és a társadalom. Fizikai fennmaradásukat többé-kevésbé biztosítják, de nem valóságos jogként – s ezzel társadalmi helyzetük eleve egyenlőtlennek válik. Az egyenlőtleniséget tovább növeli a legfontosabb társadalmi gyakorlatokból való kiszorulásuk, s anyagi szükségleteiknek a társadalomban általánosan alacsonyabb szintű kielégítése.

A gazdaság működésének lényegi problémája azonban az, hogy a termelési szervezetben továbbra is alapjában a klasszikus kapitalizmus „formális” gazdasága érvényesül.

b) A társadalmi munkaszervezet és az emberi szükségletek

Senki számára nem kétséges, hogy az elmúlt 100–150 év jelentős változásokat hozott a munka világában is. A tőkés társadalom kialakulásának első évtizedeiben a kizsákmányolás legszélsőségesebb formáit – a korlátlanul hosszú munkaidőt, az embertelen és balesetveszélyes körülményeket, a gyermekmunkát – sikerült korlátozni. Az első ipartörvények (Anglia 1802, Svájc 1810, Franciaország a gyermekmunkáról 1841, a gyárfelügyelőről 1872, Magyarország – az 1872. évi VIII. tc-ben – a gyermekmunkáról, a munkásvédelem elemi kérdéseiről, 1884-ben az új ipartörvényben, a gyárfelügyelőről)

ezekkel a kérdésekkel foglalkoztak – több-kevesebb hatékonysággal. (Petrák, 1978., Fournier-Questiaux, 1979.)

A következő szakaszra általában a munkások szervezethez való növekedése a jellemző, amivel számos országban politikai jogokat (sztrájkjog, szervezkedési jog) sikerült megszerezni, s ugyanakkor a társadalombiztosítás, ill. szociálpolitika terén is jelentős lépéseket sikerült kikényszeríteni. A munkaszervezet kérdéseiben való közvetlenebb beavatkozás különböző formái – a munkaközvetítéstől, ill. az elbocsátások korlátozásától, a bérfizetési módokba való állami beleszólásig – többnyire a 20. század fejleményei. Ez utóbbi lépések egy részét a munkásság kényszerítette ki, más része az állam szerepének növekedéséből adódott. Mindezek a lépések többnyire objektíve javították a munkásság jelentős részének helyzetét. A szociálpolitika azonban – továbbra is a két idézett szerző szerint – gyakorlatilag alig hatott a „gazdasági szférát alakító tényezőkre”, gyakorlatilag érintetlenül hagyta az üzemen belüli hatalmi viszonyokat. Így azután „szinte hatástalan maradt két alapvető területen, a foglalkoztatás és az üzemi munkaszervezet területén”.

A munka tőkés megosztása, feldarabolása, emberi tartalmától való megfosztása ma talán még központibb kérdés, mint korábban. A technikai fejlődés, a taylorizmus különböző változataival kiegészítve, sok szempontból súlyosbította a problémákat. S talán azért is nyer egyre nagyobb hangsúlyt a munka visszaemberesítésének igénye, mert bizonyos elemibb szükségletek (létfenntartás, valamelyes létbiztonság) kielégítése már kevésbé jelent nyomasztó gondot.

A modern tudományos és technikai fejlődés munkaszervezetre és munkásokra gyakorolt káros hatásainak elmélyült elemzése az 1950-es évek közepén indult meg, elsősorban Franciaországban (kivált Georges Friedman, Pierre Naville és Alain Touraine munkáival). Ekkor fogalmazódott meg élesen az a (korábban is ismert) tézis, hogy az ipari munkavégzést a „konceptió”, azaz a feladat megtervezése-kitűzése, s az „exekució”, a végrehajtás közötti éleledő szakadék jellemzi, ami a munkafolyamatot „szétmorzsolja”, a végrehajtás feladatait lassan minden emberi tartalmuktól megfosztja, s a munkák jelentős részénél dequalifikációs folyamatot indít el. Igaz, ekkor még (sőt, a 60-as évek elején is, l. Gurvitch, 1962. I. 454. o.) sokan bíztak abban, hogy az automatizálás e problémákat megoldja. De Friedman híres könyvének 1964. évi bővített kiadásában már utal arra, hogy az automatizálásnak a munkára gyakorolt pozitív hatásait valószínűleg csak a privilegizált kevesek fogják élvezni – a többségnek sivár kisegítő munkák maradnak ekkor is (113. o.).

A tőkés munkaszervezetet elemző-bíráló modern munkák közül a legnagyobb hatású, úgy tűnik, a munkásból szakíróvá lett Harry Braverman 70-es évek közepén megjelent könyve lett.

Braverman történelmileg elemzi végig a taylorizmus, a tudományos munkaszervezés (scientific management), az ipari pszichológia, ill. a „human relations” mozgalom megjelenését és funkcióit, majd a „tudományos-technikai forradalom” hatásait a fizikai és irodai munkákban. A tudományos munkaszervezés mindkét területen egyre finomabb eszközöket használ a munkák felbontására. A ma már „klasszikusnak” számító elemi mozdulat-felbontásokat a mozgásfolyamat elemzése egészítette ki, amelynek során radarral, fotoelektrikus- vagy hanghullámokkal stb. mérik a megtett erőfeszítést és ennek hullámszámát az oxigénfogyasztás, a pulzusszám vagy a szem mozgása alapján (amely utóbbit a szemek közelébe rögzített elektródák segítségével az „elektro-okulográfia” méri). E módszerekkel – pl. az ún. UNOPAR rendszerben – 0,000066 perces pontosságú

mérést érnek el. A munkások, sőt, a korábban a „középosztályhoz” tartozónak tekintett kereskedelmi és irodai dolgozók is egyre inkább a tudományosan szervezett munkafolyamat részévé, tárgyává válnak. (Crompton-Gubay.)

Igaz, valamennyi folyamatban megnőtt a tudomány szerepe, emelkedik tehát a képzettség és szakképzettség *átlagos* szintje. Ez az átlag azonban nem az összesség színvonalának növekedését jelenti, hanem – egyfelől – a termelési folyamatban résztvevők szakmai színvonalának *polarizálódását*. „A munkások tömegei semmit nem nyernek azon, hogy a termelési folyamat feletti ellenőrzésük-uralmuk csökkenését bőségesen túlkompenzálja a managerek és mérnökök által gyakorolt uralom növekedése.” (Braverman, 426. o.) Másfelől a képzettség és szakképzettség átlagos szintjének növekedésével emelkedik a forma szerint képzett, a valóságban azonban tartalmilag elszegényített munkát végzők aránya. A „szakmunkások” és „betanított munkások” aránya nőtt, de sokuk szakképzettségi szintje a korábbi szakmunkásokénál jóval alacsonyabb. A régi iparosok és mesterek átfogó szaktudásának szűkítése, ill. korlátozása, ennek a tendenciának az irodai munkára kiterjesztése egyébként Taylor egyik fontos alapelvének realizálása: „A szellemi munkát a lehető legnagyobb mértékben ki kell emelni a műhelyből, s a tervező vagy szervező részlegbe kell koncentrálni . . .” (Taylor, 1903. 98–99. o.) A magasabb képzettség így egy idő után inkább feszültségnövelő tényezővé válik: az adott munkamegosztás ugyanis egyre kevésbé felel meg a képzettebb munkaerő igényeinek.

E sokféle feszültséget a háború alatt induló, az 50-es évek közepe óta terjedő „munkahumanizáló” programok próbálták enyhíteni. Az első amerikai programok még csak a Tudományos Munkaszervezés hatását kívánták ellensúlyozni „munkagazdagító” programokkal. (P. F. Drucker, 1946.) A „munka humanizálása”, mint követelés vagy program, később jelenik meg. Utóbb azután ez vált olyan általános kategóriává, amely mindenfajta reformkísérletet átfog. Ilyenek a munkakörülmények javítása (pl. színdinamika), a munkakör kiszélesítése (job enlargement), a munkagazdagítás (job enrichment), a különböző rotációk, a futószalag-rendszer felbontása cserékkel, vagy egyéb módon, a munkásrészvételprogramok (Mitbestimmung, Participation), amelyek „munkásellenőrzés” és „ipari demokrácia” címen is megjelennek. Az újabb kísérletek közül a rugalmas munkaidő (flexi-time) tartozik ide, vagy az ún. „I am” terv. (Az utóbbi az „I am Manager of My Job” – „Saját munkám managere vagyok” rövidített formája.) E programok szerepe és hatása azonban vitatható. Braverman maga – sokakkal együtt – rendkívül kritikusán szemléli e fejleményeket.

Többen rámutatnak arra, hogy a munkahumanizáló programok zömét azért fogadták el a tőkés vállalatok, mert a társadalmi feszültségek erősödése, a munkaerő növekvő elégedetlensége a termelés (és profittermelés) zavartalanságát fenyegette, azaz, hogy e programok akkor válnak tartóssá, ha kimutathatóan gazdaságosak. (Work in America, Zinbalist). Ama kevés esetben, amikor a kísérlet a munkások és managerek közötti hatalommegosztás radikális változtatását, valóságos demokratizálást vesz célba, akkor előbb-utóbb maga a program szűnik meg (Jenkins, 1974).

Az újabb elemzések azt mutatják be, hogy a termelési eszközök és technikák fejlődése, ami a munkák megosztását és hierarchiáját alakította, társadalmilag nem tekinthető semlegesnek. A technikai lehetőségeket úgy sikerült felhasználni, hogy a tőkés viszonyok ne kerüljenek veszélybe. Ennek módja – lényegileg – a munkák olyan feldarabolása volt, ami a korábbinál is nagyobb mértékben épített a termelésben fel-

használható tudások egyenlőtlen elosztására és hierarchizálására, ezzel a munkaerő jelentős részénél a korábbi alávetettség és kiszolgáltatottság fenntartására. A bizonyos konjunkturális helyzetekben növekvő munkanélküliség, ill. az ún. szegmentált munkaerő-piac ennek a fejlesztési stratégiának tartozékai, ill. megnyilvánulási formái. S épp ezért vonják le azt a következtetést, hogy a munkásság problémái „nem oldhatók meg a munka szervezetének alapvető változtatása nélkül” (Work Relations Group, 1978).

c) A tőkés gazdaság összefoglaló jellemzése

Bármilyen vonatkozást vegyünk is szemügyre, kétségbevonhatatlan tény, hogy az elmúlt 100–150 évben a tőkés társadalom működésében jelentős változások következtek be. A kapitalista fejlődés kezdeti szakaszán a gazdaság formális jellege dominált, a gazdaság egyértelműen mindenféle nem-gazdasági érdek rovására működött, pusztítva-rombolva a nem-gazdasági értékeket. A gazdasági érdek *korlátlan* érvényesülése ebben a formában egyre inkább nehezítette magának a rendszernek a zavartalan újratermelését. Ez annál inkább így történt, mert a technikai és gazdasági fejlődés elkerülhetetlen melléktermékeként a munkásosztály és az innen induló politikai mozgalmak egyre inkább képessé váltak a munkásérdekek artikulálására is, a különböző tőkés intézmények létjogosultságának megkérdőjelezésére is. Az egyes intézmények (pl. a tulajdon öröklése, vagy a piac korlátlan érvényesülése) legitimitása éppúgy kétségessé vált, mint a teljes társadalmi cél- vagy értékrendszer. Ez utóbbi kérdés egy viszonylag korai megfogalmazását Tawney szavaival illusztrálom:

„Kevesen tudják túlradó öröm nélkül szemlélni azon gyakorlati teljesítményeket és technikai ügyességet, amelyek a 17. század óta átformálták az anyagi civilizáció arculatát, s melyeknek Anglia bátor, bár nem nagyon skrupulózus úttörője volt. Ám ha a gazdasági törekvések szolgának jók is, úrnak rosszak. Ha gyeplőjüket valamilyen társadalmi célhoz kötjük, hajtják a malmot, és megőrlik a magot. De nyitott marad az a kérdés, miért mozognak a kerekek. És erre a kérdésre nem ad választ a gazdasági hatalom naiv és kritikátlan imádata, mely túl gyakran felbukkanó esztelen hajlam azoknál, akiket az új Leviathán megbabonázott.

A gazdasági hatékonyság minden egészséges, erőteljes társadalom szükséges eleme és csak a javíthatatlan széplelkek becsülhetik le jelentőségét. Ám ha a hatékonyságot eszközből elsődleges céllá teszik, ezzel magát a hatékonyságot zúzzák szét. Mert egy komplex civilizációban a hatékony cselekvés alapja a kooperáció. És ennek feltétele az, hogy egyetértés legyen, milyen célokra irányuljanak az erőfeszítések, és milyen kritériumokkal kell mérni az erőfeszítések sikerét.

A célokban való egyetértés olyan értékrendszert feltételez, amelynek alapján meghatározható az egyes részcélok relatív fontossága. Ha az erőforrások korlátozottak, ha a természet csak hosszan tartó, szisztematikus erőfeszítésre hoz eredményt, akkor ennek az értékrendszernek feltétlenül számolnia kell a gazdasági lehetőségekkel. De ő maga nem lehet pusztán gazdasági, hisz épp a gazdasági és egyéb érdekek – hogy mennyi gazdasági előny áldozható fel több szabad időért, vagy az oktatás-nevelés fejlesztéséért, vagy a munka humanizálásáért – relatív fontossága épp a megvilágítandó kérdés. Ehhez pedig valamilyen elképzelésnek kell élnie arról, hogy a teljes emberi természetnek milyen

szükségei vannak, amelyek kielégítése szempontjából a gazdasági szükségletek fedezése természetesen életbevágó, de ahol más igények kielégítése is fontos.” (Tawney, 1962. 282–284. Eredeti megjelenési éve 1926.)

Ezekre a kihívásokra a tőkés rendszer igen nagy rugalmassággal válaszolt. A hosszú távon mindig sikertelennek bizonyuló erőszakos megtorlások és beavatkozások a politika fegyvertárába háttérbe szorultak, s csak szélsőséges helyzetekben, vagy szűk körben kerülnek alkalmazásra. Helyettük kialakult azon intézmények bonyolult hálózata és azoknak a társadalmi technikáknak a rendszere, amelyek meglehetősen hatékonysággal váltak képessé a konfliktusok „békés” rendezésére. Az itt vizsgált szempontból az a fejlődési tendencia emelendő ki, amelynek során szinte minden területen sikerült elérni azt, hogy a gazdasági erők és érdekek uralkodó szerepe, ami tehát mind szélesebb körben elveszítette korábbi legitimitását, csak közvetítésekkel, s ezért kevésbé látványosan érvényesüljön.

Mindezek alapján, úgy tűnik, valamelyes kiegészítésre szorul a diadalmas, uralkodóvá váló tőkés gazdaság szokásos értelmezése, ami általában hangsúlyozza a gazdaság öntörvényű jellegét, azt a sajátosságot, hogy – szinte külső beavatkozások nélkül – szabályoz és szabályozódik, hogy vastörvényeivel nem enged teret más érdekeknek. Az eddig leírt tények és folyamatok egy valamivel teljesebb értelmezésre adnak módot.

A gazdaság diadala voltaképp azoknak a győzelme, *akiké* – tulajdonosként és birtokosként – e gazdaság feltételrendszere. Nem a gazdaságnak voltak–vannak érdekei, hanem azoknak, akik a működés feltételeit kezükben tartották és tartják. A gazdaság uralomra jutása azért következhetett be, mert a társadalmi hatalom alapjává – minden korábbi társadalomnál egyértelműbben – a gazdasági tőke vált. Az így generált uralkodó társadalmi érdekek nemcsak eltűrték, de parancsolóan igényelték a társadalom (szinte) egésze számára előnyöket (is) jelentő bővített anyagi újratermelést. És éppen ezért – nem utolsósorban a bővülő társadalmi többletermék kompromisszumokat is elfogadó elosztása következtében – alakulhatott ki az a helyzet, hogy a termelés és elosztás adott folyamatai mintegy „spontánul” biztosították az adott viszonyok lényegi konzerválódását. A diadalmas gazdaság tehát voltaképpen azt jelenti, hogy a társadalmi viszonyok minden korábnál kevesebb közvetítéssel, áttétellel épültek rá a gazdasági (és tulajdoni) viszonyokra, ami miatt a par excellence társadalmi (hatalmi stb.) viszonyok gazdasági viszonyként tűnhettek elő. Míg korábban a „társadalmi” elfedhette a „gazdaságit”, most gyakran a „gazdasági” rejtette el a „társadalmi”. E fejlődés során a gazdaság durván „formális” jellege gyengült, szükségletkielégítő jellege erősödött. Mindazonáltal továbbra is igaz, hogy a gazdaság működése, ill. a társadalom adottként való fennmaradása megköveteli bizonyos emberi szükségletek tagadását. Közülük legfontosabb jelenség a forgalom-fogyasztás területén azon szükségletek visszaszorítása, amelyek nem jelentenének fizetőképes keresletet, s alkalmasint ezek helyett a szimbolikus eszközökkel „manipulált” fizetőképes szükségletek felkeltése. A termelés szférájában a humanizált, tartalmas emberi munka igényének visszaszorítása a lényeges, amely igény nemcsak a ráfordítási költségek minimalizálását akadályozná, de előbb-utóbb a társadalmi viszonyok adott rendszerét is megkérdőjelezná.

4. *A mai magyar gazdaság*

A gazdaság szocialista társadalmon belüli helyéről különböző nézetek fogalmazódtak meg a korábbi évtizedekben, bár ebben a formában a kérdés még nemigen került elmélyült elméleti viták középpontjába. Egy korábbi tanulmányban (Ferge, 1972) részletesen ismertettem néhány véleményt, amelyekből kibonthatók a gazdaság helyére-szerepére vonatkozó álláspontok. Ezek – ha némi leegyszerűsítés árán is – elrendezhetőek egy olyan logika szerint, hogy mennyire tartják a szerzők szükségesnek vagy kívánatosnak a gazdasági „törvények” és érdekek szabad érvényesülését, vagy mennyire tartják ezeket általánosabb társadalmi céloknak alárendelendőnek vagy alárendelhetőnek.

Akkor három, eléggé markánsan elkülönülő álláspont rajzolódott ki. Az első a gazdasági érdekek, célok elsődlegessége és meghatározó szerepe mellett érvelt (Csikós-Nagy, 1969). A második álláspont a gazdasági és társadalmi érdekeket nagyjából egyenlő fontosságúnak tartotta, annál inkább, mert felismerte, hogy ezek – kivált rövid távon – ellentmondásba kerülhetnek, s akkor a pillanatnyi gazdasági érdek erőteljes érvényesülése (érvényesítése) magának a gazdaságnak a hosszú távú fejlődését is veszélyezteti. (Kulcsár, 1970). Végül egy harmadik álláspont szerint a gazdasági racionalitást, gazdasági összefüggéseket nem lehet semmisnek tekinteni, de – legalábbis hosszú távon – autonóm humanizációs (azaz *par excellence* társadalmi) értékeknek és érdekeknek kell azt alárendelni (Hegedüs-Márkus, 1969).

Későbbi írásokban megjelenik a szintézis igénye. E szerzők szerint az új társadalom első forradalmi periódusában az önálló gazdasági szervezetek forma szerint megmaradnak, de gyakorlatilag teljesen alárendelődnek a politika hatalmi, fennmaradási érdekeinek. A vállalatok e korai feltételek között (ahogy Bognár József fogalmaz) csupán „kihelyezett minisztériumi osztályok” és a gazdasági tárgyú, gazdasági terminusokban megfogalmazott tervcélok „motivumaik szerint nem azok”, mert a gazdasági viszonyok hatását mellőzik. (Bognár, 1980, 24. o.) A későbbiekben azonban, a társadalmi konszolidáció időszakában, a gazdaság eme közvetlen és kizárólagos politikának való alávetettsége megszűnik. Ekkor – nagyjából minden felfogás szerint egybehangzóan – szükség van a gazdaság gazdaságként való vállalására, az ún. gazdasági törvények működésének biztosítására, s a gazdaságon belül racionalításra (ami lényegében a gazdasági hatékonyság és jövedelmezőség kedvező alakulásával mérhető). (Szorcsik, 1977. Kulcsár, 1980.). Ugyanakkor azonban – s ebben is közelítően összhang van az újabb írásokban – a politikai célok és érdekek (más fogalmazásban – Kornai, 1980/2 – a szocialista etika követelményei) korlátozó feltételt jelentenek. A gazdaság és az ún. gazdasági erők szabad érvényesülésének teret biztosító piac mégsem hagyható teljesen magukra – központi szabályozásukra, bizonyos feltételek kialakítására, ill. bizonyos tendenciák (közvetett vagy közvetlen beavatkozással történő) módosítására szükség van.

A mostanában kialakuló összhang elméletileg alátámaszthatónak tűnik. Marx szocializmus, ill. kommunizmus képében, amikor „a szabadság birodalmáról” szól, a gazdaságról (többek között) ezeket mondja: „Ezen a területen a szabadság csak azt jelentheti, hogy a társadalmassult ember, a társult termelők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vetik a természettel való anyagcseréjüket, ahelyett, hogy ez mint vak hatalom uralkodna rajtuk; ezt az anyagcserét a legkisebb erő felhasználásával, az emberi természethez legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételek között hajtják végre. De ez még mindig a

szükségszerűség birodalma.” (Marx: MEM, 4. k. 172.) És – teszi hozzá Lukács – „a szocializmusban is a szükségszerűség birodalma, és az is marad”. (1976, 515.) A gazdasági szükségszerűség magában foglalja a termelékenység növelését, s az még mindig a „gazdaságtan tiszta beszéde”, amíg ezen folyamatok ésszerű szabályozásáról, az ennek során kifejtendő „legkisebb erőfeszítésről” van szó.

Az „ugrás” a gazdaságiból a társadalmiba akkor történik meg Marxnál, amikor a gazdaság működési feltételeiről beszél. A termelésnek „az emberi természethez legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételei” „megkívánják, hogy a gazdaságot immár *ne tisztán gazdasági célkitűzések alapján szervezzék meg*”. (Lukács, 517., – az én kiemelésem F. Zs.) E nem-gazdasági célkitűzés tartalmának meghatározásánál Lukács a munka jellegére helyezi a súlyt, arra a folyamatra, amelynek során a munka eszközből a „legfontosabb létszükségletté” válhat.

Az eddig vázolt elméleti követelményekből egy olyan szocialista gazdaság képe rajzolódik ki, amely ugyan szervezetileg, intézményeit és a tevékenységeket tekintve elkülönült, funkcióját tekintve azonban elsődlegesen a szó teljes értelmében véve szükségletkielégítő, szubsztantív. Fejlődése kezdeti szakán a rendszerfenntartás „szükségletei” dominálnak,* ám később a kielégítendőnek tekintett szükségletek köre szélesedik. Fejlődése egy meghatározott fokától pedig teret ad a formálökönómiai racionalitásnak is. Minthogy ugyanis a politikai viszonyok stabilitását jórészt a gazdaság stabilitása biztosítja, a politikai racionalitás mégsem mehet lényeges elemekben és tartósan a gazdasági racionalitás rovására. (Kulcsár, 1980. 37. o.) A formálökönómiai érdekek túlzott érvényesülését azonban az össztársadalmi érdekeket kifejező társadalmi tervezés meggátolja. (Szorcsik, 160. o.) A kérdés az, hogy ez a – jórészt az elméletből indukált – kép mennyire illeszkedik az utolsó 35 év tényeihez. A teljes elemzés túlmegy e cikk keretein. Így itt csak röviden foglalok össze néhány olyan mozzanatot, amelyek egy ilyen tárgyú nagyobb lélegzetű (sajtó alatt levő) munkából adódtak.

A gazdaság politikának való alávetettsége az 1945 utáni első időszakban tagadhatatlan. Az eddigiekhez azonban hozzá kellene tenni, hogy a voluntarista társadalomvezetés nyomán e politikailag vezérelt gazdaság olyan sajátos jelleget öltött, ami történelmileg egészen újszerűnek tűnik. A *formális* gazdasággal való szakítás tudatosnak tekinthető. Ebben közrejátszhattak ideológiai motívumok is (hiszen a formálisan racionális gazdaság tisztán tőkés képződmény), és az is, hogy a voluntarizmus lényege szerint nem fogadhatja el tőle független, nem egyértelműen általa vezérelt mechanizmusok létét (amilyen a bármilyen korlátozott, a gazdasági racionalitásra ösztönző piac).

A gazdaság *szubsztantív*, szükségletkielégítő jellege is csak igen korlátozottan érvényesült. A „politika” össztársadalmi szinten kezelt szükségletei mellett ugyanis az egyéni és közösségi szükségletek kielégítését csak egészen alacsony szinten vállalta. Igaz, a háború utáni legelső években az ár-, bér- és foglalkoztatáspolitikai a háború előttinél igazságosabban (egyenlőbben) biztosította az elemi szükségletek fedezését az adott, rendkívül szűkös feltételek között. Ezen az alapon a stabilizáció utáni 2–3 év valóban a politikailag vezérelt szubsztantív gazdaság időszakának tekinthető.

*A szocialista építés kezdeti szakaszában, írja Szorcsik, „a gazdasági racionalizmus abban a társadalmi racionalizmusban rejtett, hogy a kivívott politikai hatalmat meg kellett tartani” (Szorcsik, 158. o.)

A 40-es évek végétől azonban fokozatosan jelentkeztek az adott körülmények között is már időszerűnek ítélt egyéni és közösségi szükségletek. Ezekről azonban a gazdaságfejlesztés irányának meghatározásánál alig vettek tudomást. A „szükségletek” közül a *termelés*, a termelésnövelés szükségletei, azaz az ún. *termelő* fogyasztás élveztek abszolút prioritást. *A gazdasági növekedés elsődleges céljává ily módon a gazdaság növekedése vált.* Ezért lehet e gazdaság jellegét *fetiszizáltak*, vagy *öncélúnak* tekinteni. Ezt a jelleget egyébként ideológiai okok erősítették, többek között oly módon, hogy az anyagi termelés, s főként a nehézipar kiemelt jelentősége egyben a munkásosztály társadalmilag kiemelkedő szerepeként volt értelmezhető. E fetiszizált gazdaság sajátja a minél nagyobb termelési értékre törekvés, ami a formális és szubsztantív funkciók elhanyagolása mellett eladhatatlan készletek növelésére, a szükségesnél és racionálisnál sokkal nehezebb termékek gyártására stb. vezetett.

Kialakult már ekkor egy másik sajátos, bár történelmileg nem ismeretlen fejlemény. A termelés kollektív alapokra átállítása az adott feltételek mellett egyáltalán nem szüntette meg az önérdéket, bár ezt néhány évig erőteljesen visszaszorította, s létét a csupán „közérdek” ismerő voluntarizmus sokáig nem ismerte el. Az egyéni – gazdasági jellegű – érdek azonban létezett, és érvényesülést keresett magának. Ez pedig gyakorta, s főként addig, amíg termelési lehetőségek kihasználásához nem fért hozzá, a társadalom pórusaiban élő „parazita” vagy „nyerészkedő” gazdaság megjelenését váltotta ki. A „második” gazdaság jelenlegi legitimálása ezért feltétlenül pozitív fejlemény. A gazdasági tevékenység parazita jellegét csökkenti azzal, hogy lehetőséget ad az egyéni gazdasági érdekeknek arra, hogy formálisan hatékony és szubsztantív gazdasági tevékenységgé váljon. Ez még akkor is pozitívum, ha épp ebben a szférában a magánérdek érvényesítése olykor túlhangsúlyozhatja a formális gazdaság bizonyos hátrányos vonásait.

A továbbiakban – már az 50-es évek közepétől – a gazdaság és gazdasági növekedés korábbi fetiszizálása enyhült. Az akár gazdaságtalanul is főként önmagát szolgáló gazdaság egyszerre vált nyitottá mind a „formális”, mind a „szubsztantív” gazdaság bizonyos követelményei számára. A jó tíz évi előzmény után 1968-ban bevezetett gazdasági reform nemcsak a gazdaság formális gazdasággként való emancipálására törekedett. A szabályozott piac egyszerre volt hivatva biztosítani a gazdaságosabb, hatékonyabb termelést és a korábban mellőzött lakossági szükségletek egyenletesebb és magasabb szintű kielégítését. Ez a kettősség, ill. a kettősségben rejlő lehetséges ellentmondásosság azonban nem vált felismertté. Gyakorlatilag minden elemzés arra a hallgatólagos feltételezésre épült, hogy a *gazdaságilag hatékonyabb gazdaság egyben szükségképpen és automatikusan „szubsztantív”* is, azaz jobban biztosítja a szükségletek kielégítését. Ez egyébként a korábban tömegesen kielégítetlen szükségletek első feltöltésének éveiben lényegében igaz is volt.

Nem felejtendő azonban el, hogy még a korlátozott, szabályozott piacnak is a verseny és érdekeltség, azaz az önérdék a hajtóerői. És épp ebből adódik, hogy a feltételezett automatikus kapcsolat számos ponton megbomlik, hogy a gazdaság „gazdaságos” működése mai feltételeink között is ellentmondásba kerülhet szubsztantív jellegével. Nálunk is léteznek, sőt ideológiailag nagyobb támogatást is kapnak gazdaságosan nem kielégíthető, vagy nem fizetőképes szükségletek (pl. az „emberhez méltó munka” szükséglete, vagy számos közösségi infrastruktúrát igénylő szükséglet, mint a nők egyenjogúságát is szolgáló gyermekintézmények stb.). Az is igaz, hogy a piaci mechaniz-

musokkal is működő gazdasági versenyre egyes társadalmi csoportok nincsenek megfelelően felkészülve – s így náluk könnyen adódhatnak problémák különféle szükségleteik kielégítésénél. Általában véve az is igaz, hogy a gazdasági újratermelés elsődlegesnek tekintett érdeke gyakran szorít háttérbe olyan szükségleteket, amelyek a társadalmi lét újratermelésének más – nem gazdasági – szféráihoz kapcsolódnak. (Ferge, sajtó alatt) Ebből adódhat pl., hogy az *emberek* „újratermelésének” érdeke a „munkaerő újratermelésére” szűkül le – másodlagosnak tekintve a nem-munkaerő, gyerekek, öregek, otthon dolgozók szükségleteit. (Augusztinovics, 1980).

A „formális” és „szubsztantív” jelleg közötti lehetséges ellentmondás világos elismerése vagy felismerése a mára, vagy belátható jövőre vonatkozó gyakorlati gazdaság- és társadalompolitika egyik központi dilemmája. Itt nem arról van már szó, hogy távoli eszmények hogyan válhatnak aprópénzre. Sokkal inkább arról, hogy ha, ahogyan Marx mondja, általában „az egyéniség továbbfejlődése csak olyan történelmi folyamat árán vásárolható meg, amelynek során az egyéneket feláldozzák” (Lukács, 1976, 516. o.), akkor mennyi és milyen áldozat vállalható fel itt és most, *kik* „áldozandók fel”, milyen *mértékben*, *kiknek* az érdekében? E kérdés feltevése aligha utópikus zöngéjű, nagyon is a mához szól. Megválaszolni pedig nehéz. Nem is csak azért, mert nincs rá egyedül üdvözítő, egyetlen lehetséges válasz, hanem mert minden válasz szükségképpen strukturális érdekekbe ágyazott.

Ezenközben a korábbi „öncélú” gazdaság szemlélet, ill. ennek megfelelő gyakorlat sem tűnt el teljesen. Azon intézmények és szervezetek, amelyek (ill. amelyek vezetőinek) társadalmi-politikai helyzete vagy hatalma *erre* a gazdaságértelmezésre épült, szükségképpen a korábbi állapotok fenntartásának hívei. Ez egyben azt is jelenti, hogy az adott pozícióból kívánják meghatározni a gazdaság fejlődésének, fejlettségének, eredményességének kritériumait – s mintegy „természetes” módon olyan és csak olyan kritériumokat választanak ki, amelyek alakulása központilag, közvetlenül befolyásolható. Ellenkező esetben vagy hatékonysági-jövedelmezőségi kritériumokat kellene elfogadni, ami a „piac” szerepét erősíti s az övéket gyengíti, vagy a végső felhasználók szükségletkielégítési szintjét kellene mércének elfogadni, ami ugyan általános társadalmi-politikai szempontból alapvető érdek, de épp a szóban forgó intézmények és szervezetek szempontjából esetleg közömbös, esetleg ugyancsak pozíció-gyengítő.

A „gazdaság” e hármas értelmezése, ill. az öncélú, a formálisan, ill. a szubsztantíve „jó” gazdasági jelleg ellentmondásai teszik érthetővé a következő paradox helyzetet. Egyfelől igaz, hogy a „politika” a gazdaságot mindvégig uralta, előbb szinte teljesen, utóbb kisebb mértékben. Másfelől azonban az is igaz, hogy az „öncélú” gazdaságnak sikerült maga alá gyűrnie – ugyancsak előbb nagyon, majd kisebb mértékben – mind gazdaságossági, mind szükségletkielégítési, mind pedig általánosabb, távlatosabb társadalmi érdekeket és értékeket, azaz mind a formális, mind a szubsztantív gazdálkodást.

A korábbi társadalmaknál kiemelt vonásokról röviden a következők állíthatók:

A *gazdasági érdek* mikro- és makroszinten egyaránt létezik, de társadalmi elfogadottsága hullámzó, értékelése ambivalens. A teljes legitimálás óhatatlanul a gazdaság formális jellegét erősíti, ennek káros következményeivel együtt. Az elutasítás viszont a gazdaság súlyos működési zavaraihoz vezetett és vezetne ma is. A gazdasági érdek körül tehát pillanatnyilag értékzavar van, amelynek ideálisan egy többrétű, kiegyensúlyozottabb értékrend felé kellene fejlődnie.

A *munka* elvileg alapvető emberi szükségletté kellene, hogy váljon a társadalom minden tagjánál. Ennek számos feltétele van technikai fejlődés-fejlesztésben, tudásszínvonalban és tudáselosztásban stb. A feltételek kialakításának szükségessége a „fetiszált” gazdaság idején fel sem merülhetett, ma pedig a gazdaság objektív érdekei szorítják háttérbe. Ilyenformán a munka egyidejűleg lehet kényszer is, eszköz is, szükséglet is, sőt, természetes létezési mód is. A munkához való viszony minősége voltaképp mindig kevert (egy-egy embernél), de rendszerint egyik vagy másik említett sajátosság dominál. S hogy mi a domináns vonás – ez elsősorban a végzett munka jellegétől függ, azaz a társadalmi egyenlőtlenségrendszer egy fontos összetevője.

A *léthez való jog* elismerésénél is értékbizonytalanság van. A hagyományos szolidaritási hálók zömmel felbomlottak. A társadalom erőforrásai még nem elégségesek a jog feltétel nélküli elismeréséhez, viszont a szocialista értékek miatt a jog nyílt elutasítása elképzelhetetlen. Ez a bizonytalanság (ellentétben a gazdasági érdek körülivel) még nem vált nyílttá – egyelőre a kérdés „zárójelben” van.

Ami pedig mindezek alapján a *gazdaság egész jellegét* illeti, *elméletileg* a fejlett szocializmus gazdasága nem beágyazott, hanem elkülönült, önálló intézményekkel-szervezetekkel, ennek megfelelően gazdasági érdekekkel és célokkal rendelkező társadalmi „alrendszer”. A társadalom vállalja ezt a gazdaságot, mert nem tagadja, nem tagadhatja meg saját létének igazi talaját. Mindemellett azonban a gazdaság nem lehet olyan mértékben önálló és öntörvényű, mint tőkés viszonyok mellett, mert nem szerveződhet tisztán gazdasági célkitűzések alapján. A gazdaság „egyenjogúsága” azt jelenti, hogy nem rendelődhet alá tartósan és rendszeresen a gazdaság működését és fejlődését akadályozó nem-gazdasági céloknak-érdekeknek, de ugyanakkor nem is gyűrhet tartósan maga alá általános társadalmi, a társadalom szocialista jellegű fejlődését segítő és biztosító célokat-értékeket-érdekeket.

Ez az elvi egyensúly azonban a *gyakorlatban* viszonylag könnyen megbomolhat – mindkét irányba. A gazdaságinál erősebb (mert több közvetlen hatalmi eszközzel rendelkező) politikai erők és érdekek a gazdaság működését akár hosszabb ideig is a politika függvényévé tehetik, olyan feltételek között is, amikor a politikai rendszer létének fennmaradása ezt nem feltétlenül indokolja. Ekkor a gazdaság formális és szubsztantív funkciója egyaránt megkérdőjeleződhet, és a „fetiszált”, öncélú gazdaság dominál. Ugyanakkor, kevésbé feszült belső és nemzetközi politikai helyzet esetén s kivált, ha a fetiszált gazdaság negatív hatásainak lehető leggyorsabb elhárítása válik elsődleges társadalmi követelménnyé, akkor a gazdaság működése – a gazdaság gazdaságos működésében elsődlegesen érdekeltek nyomására – olyan közel kerülhet a formális (öntörvényű) gazdaság működési kritériumaihoz, hogy ezzel bizonyos közeli és távolabbi társadalmi célok megint csak háttérbe szorulhatnak. Voltaképp mindkét kilengés a szubsztantív gazdaságot, ill. az általános társadalmi értékek-érdekek érvényesülését gyengíti. Az utolsó 35 év társadalomtörténete egyben annak története is, hogy a háromféle „gazdaságból” mikor, melyik, milyen mértékig juttathatta érvényre sajátosságait.

IRODALOM

- Arensberg, Conrad M., Pearson, Harry W.*: *Polanyi Karl: Trade and Market in the Early Empires. Economics in History and Theory.* The Free Press, 1957.
- Augusztinovics Mária*: Az emberi gazdaság leíró modellje. Doktori értekezés, 1980.
- Bayer, Kurt*: *Economic Conditions and Social Services in Europe. 1970–1975.* Occasional papers no. 2. European Centre for Social Welfare Training and Research, 1977.
- Bloch, Marc*: *A történelem védelmében.* Gondolat, 1974.
Les rois thaumaturges. Strasbourg, P. F. L., 1927
Esquisse d'une histoire monétaire de l'Europe 1954
- Bognár József*: Strukturális váltásunk társadalmi-gazdasági összetevői és ellentmondásai. In: Az 1970-es évtized a magyar történelemben. MTA I. II. és IX. osztály kiadványa, 1980.
- Bourdieu, Pierre*: – Outline of a Theory of Practice. Cambridge Studies in Social Anthropology, 1977.
A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Gondolat, 1978.
La distinction (Critique sociale du jugement). Minuit, 1979.
- Braudel, Fernand*: *Écrits sur l'histoire.* Flammarion, 1969.
- Braverman, Harry*: *Labor and Monopoly Capital. The Degradation of Work in the Twentieth Century.* Monthly Review Press, 1974.
- Crompton, Rosemary–Gubay, John*: *Economy and Class Structure.* Macmillan Press, 1977.
- Csikós-Nagy Béla, dr.*: Bevezetés a gazdaságpolitikába. KJK 1969.
- Dollinger, Philippe*: *La hanse (XII–XVII. siècles)* ed. Montaigne, Aubrier, 1964.
- Domanovszky Sándor*: *Gazdaság és társadalom a középkorban.* Gondolat, 1979.
- Drucker, Peter, F.*: *The Way to Industrial Peace.* Harpers Magazine, 1946. nov–dec., 1947. jan.
- Duby, G.–Mandrou, R.*: *A francia civilizáció ezer éve,* Gondolat, 1975.
- Durand, Claude*: *Le travail enchaîné.* Seuil, 1978.
- Fèbvre, Lucien*: – *Le problème de l'incroyance au 16e siècle.* Albin Michel, 1942, 1968.
L'application du Concile de Trente et l'excommunication pour dettes en Franche-Comté. Revue Historique CIII, CIV, 1916.
- Ferge Zsuzsa*: – *A társadalompolitika fogalmáról.* In: *Társadalmi tervezés és szociológia.* Gondolat, 1973.
Társadalmi újratermelés és társadalompolitika. Közgazdasági és Jogi Kiadó, sajtó alatt.
- Fournier, Jacques–Questiaux, N.*: *Le pouvoir du social.* Presses Universitaires de France, 1979.
- Frazer, James G.*: *Az aranyág.* Gondolat, 1965.
- Friedmann, Georges*: – *Où va le travail humain?* Gallimard, 1954.
Problèmes humains du mécanisme industriel. Gallimard, 1955.
Le travail en miettes. Gallimard 1956, bőv. kiad. 1964.
- Grauss, F.*: *Eastern and Western Europe in the Middle Ages.* London, 1970.
- Grefte, Xavier*: *La politique sociale, Étude critique.* Presses Universitaires de France, 1975.
- Gurvitch, Georges*: *Traité de Sociologie.* Presses Universitaires de France, 1962.
- Hatzfeld, Henri*: *Du paupérisme à la sécurité sociale, 1850–1940.* Armand Colin, 1972.
- Hegedüs András–Márkus Mária*: *Alternatíva és értékválasztás az elosztás és fogyasztás távlati tervezésében.* Közgazdasági Szemle, 1969. szept.
- Hill, Christopher*: *Society and Puritanism in Pre-Revolutionary England.* Secker and Wartburg, 1964.
Reformation to Industrial Revolution (1530–1780). Pelican, 1976.
- Jenkins, David*: *Democracy in the Workplace: The Human Factories.* The Nation, 1974. jan. 12.
- Kornai János*: *A hiány.* Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1980.
Hatékonyság és szocialista erkölcs (A magyar gazdaság néhány dilemmája). Valóság, 1980. május.
- Kula, Witold*: *Théorie économique du système féodal.* Mouton, 1970.
- Kulcsár Kálmán*: *Gazdasági hatékonyság – társadalmi hatékonyság.* Gazdaság, 1970. szept.
Gazdasági „kihívás”, társadalmi „válasz”. In: *Az 1970-es évtized a magyar történelemben.* MTA, 1980.
- Latouche, Robert*: *The Birth of Western Economy.* London, Methuen, 1961.
- Lukács György*: *A társadalmi lét ontológiájáról.* II. köt. Magvető, 1976.

- Lunt, F.*: Financial Relations of the Papacy with England to 1327. Cambridge, Mass, 1939
- Makkai László*: Feudalizmus és az eredeti jellegzetességek Európában. Történelmi Szemle, 1976. 1–2. sz.
- Malinowski, Bronislaw*: Baloma (Válogatott írások). Gondolat, 1972.
- Marx, Karl*: A filozófia nyomorúsága. MEM. 4. k.
- Miller, S. M.*: The recapitalization of capitalism. International Journal of Urban and Regional Research. Vol. 2., no. 2. 1978, June.
- Mollat, Michel*: Les pauvres au Moyen Age. Hachette. 1978.
- Petrák Katalin*: A szervezett munkásság küzdelme a korszerű társadalombiztosításért. Táncsics, 1978.
- Pirenne, Henri*: Histoire économique et sociale du Moyen-Age. Presse Universitaires de France, 1963.
- Polányi, Karl*: – The Great Transformation. Beacon Press 1967 (1. kiad.: 1944)
Dahomey és a rabszolgakereskedelem. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1972.
Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet Gondolat, 1976.
(The) Poor Law. Ed.: S. G. and E. O. A. Checkland. Pelican 1974. (1. kiad.: 1834)
- Postan, M. M.*: The Medieval Economy and Society. Penguin, 1972.
- Szorcsik Sándor*: A társadalmi tervezésről. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1977.
- St. Thomas d'Aquin*: L'être et l'esprit. Presses Universitaires de France, 1971.
- Taylor, Frederic W.*: – Scientific Management. New York, London, 1947.
(Ebben egybekötve, külön oldalszámmal:
Shop Management, (1903)
Principles of Scientific Management (1911)
Hearings (1912), azaz Taylor's Testimony before the Special House Committee
The Principles of Scientific Management. New York, 1967.)
- Tawney, R. H.*: Religion and the Rise of Capitalism. Gloucester, Mass. Peter Smith, 1962.
- Theobald, Robert*: The Guaranteed Income: Next Step in Socio-Economic Evolution? Anchor Books, 1967.
- Thompson, E. P.*: The Making of the English Working Class. Pelican, 1963.
- Thrupp, Sylvia L.* (ed): Change in Medieval Society. Appleton-Century Crofts, 1964.
- Touraine, Alain*: L'évolution du travail ouvrier aux usines Renault. Parix, CNRS, 1955.
- Villeneuve-Bargemont, Alban de*: Économie politique chrétienne. Paulin, Paris 1834.
- Weber, Max*: Gazdaság és társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966.
Állam, politika, tudomány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970.
On Charisma and Institution Building. University of Chicago Press, 1968.
- Wilensky, H.–Lebeaux, Ch.*: The Welfare State and Equality. Berkeley, 1975.
- Work in America. Report of a Special Task Force to the Secretary of Health, Education and Welfare. The MIT press, 1973.
- (The) Work Relations Group: Uncovering the Hidden History of the American Workplace (Prepared by Jeremy Becher). Review of Radical Political Economics, Winter 1978.
- Yunck, John. A.*: Economic Conservatism, Papal Finance and the Medieval Satires in Rome, In: Thrupp, 1964.
- Zimbalist, Andrew*: The Limits of Work Humanization. Review of Radical Political Economics, Summer 1975.

**Жужа Ферге: Исторически изменяющийся характер экономики и её место
в общественном воспроизводстве**

Рассматривая широкий круг специальной литературы, автор статьи описывает «уложенное» хозяйство и подчёркивает, что многие его характерные черты продолжали существовать и в античном и в феодальном обществах, некоторые из них пережили и капитализм. По поводу анализа экономических учреждений феодального строя устанавливает, что субстантивное хозяйство было крепко связано с другими отношениями бытия. Подчёркивает и то, что отделение хозяйства является уже в феодализме существующим, и не обязательно «чужим феодализму» явлением. Личная

корыстность появилась уже с средних веков, но не смотря на некоторые исключения — она была корыстностью некапиталистического типа, «дух капитализма» отсутствует из неё. Появившееся в идеологической маске принуждение к труду произывает весь феодализм, оно играет значительную роль и в прекапиталистической эпохе. Связанно с этим явлением, работа всё больше и больше теряет свой «уложенный» характер. По анализу автора нельзя исключить, что безработица существовала уже в средних веках, хотя она была неизвестная.

Статья подробно занимается распространением и изменением сети солидарности. Подчеркивает, что капиталистическое хозяйство нельзя воспринимать, как простую антитезу субстантивного, удовлетворяющего потребностей хозяйства. Автор занимается изменением общественной системы работы, разнообразными последствиями массовой нищеты, системой социального страхования, социально-бытовых пособий.

Обобщая характерные черты капиталистического хозяйства статья устанавливает, что в начальном этапе капитализма доминантным является формальный характер хозяйства. Оно даёт очень гибкие ответы на трогающих его вызываний. По мнению автора хозяйство могло прийти к власти, потому что — однозначнее всех предыдущих общественных строев основой общественной власти стал экономический капитал. Если раньше «общественное» могло покрывать «экономическое», то теперь «экономическое» часто скрывает «общественное».

Последняя часть статьи суммирует взгляды о месте хозяйства в социалистическом обществе, рассматривает изменение отношения экономики и политики и попытки на создание их соответствия. По поводу этого рассматривает этапы венгерского развития после 1945-ого года, освещает их характерные черты. Автор устанавливает, что ясное признание или осознание возможного противоречия между формальным и субстантивным характерами хозяйства является одной из центральных дилемм практической экономической и общественной политики, касающейся настоящей или ближайшей о будущем. Развитое социалистическое хозяйство теоретически является не «уложенным», однако не может быть в такой мере самостоятельным и развивающим только по своим внутренним законам, как при капиталистических условиях. Принципиальное равновесие между формальными и субстантивными элементами хозяйства может легко нарушаться, сдвинуться в оба направления. По сути дела оба отклонения ослабляют субстантивное хозяйство, осуществление общих экономических ценностей и интересов.

Zs. Ferge: The Historical Changing Character and the Place of the Economy in the Social Reproduction

The author, surveying the wide special literature, reviews the characteristic of the embedded economy and emphasizes that many of its features survived the antiquity and the feudalism, moreover even the capitalism. Concerning the economic institutions of the feudal society she states that the substantive economy was considerably interwoven with the other aspects of existence. She underlines at the same time that the detachment of the economy was beginning and was not necessarily an anti-feudal phenomenon. The individual greed has appeared under feudalism but – with a few exceptions – it was not a capitalist-type speculation since the “spirit of capitalism” was lacking. The compulsion to work in an ideological dress running through feudalism played an important role in the precapitalist period. It is in close connection with this that labour gradually loses its “embedded” character. At the point of view of the author unemployment has already existed in the Middle Ages although it could not be recognized as such.

She details the expansion and the change of the solidarity net. She shows the fact that capitalist economy cannot be treated as the simple opposition of the substantive economy that only meets demands. She deals with the changes of the social organization of labour, of human needs, with the different consequences of mass misery, with the system of social insurance and of welfare benefits.

Summarising the capitalist economy she states that formal rationality dominates the early period of capitalism. The capitalist economy reacts very elastically to challenges. The economy could

get into domination – according to the author – because economic capital became more than in any earlier society the base of social power. While earlier the “social” may have made the “economic” invisible, now the “economic” often hides “social”.

The final part of the study sums up the view about the place of economy in the socialist society, the relations between economy and policy, the development of their harmonisation. Together with these the author surveys the periods of the Hungarian development after 1945 and shows their main features. In the first period, economic growth became an end in itself later the clear recognition and realization of the possible contradictions between the formal and the substantive character of the economy is one of the central dilemmas of the economic and social policy. Theoretically the socialist economy is not embedded but it cannot be so far independent and self-ruled as under capitalist circumstances. This equilibrium of principle however can relatively easily become unbalanced in both directions. In reality both deviations weaken the substantive economy and the realization of general social values and interests.